

ПРИВАТНЕ АКЦІОНЕРНЕ ТОВАРИСТВО  
«ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД «МІЖРЕГІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ  
УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ»

**Яготинський інститут  
Кафедра соціальної роботи**

**Роговець Марія Валеріанівна**

(прізвище, ім'я, по батькові)

**Кваліфікаційна робота  
на здобуття ступеня бакалавра**

**на тему: «Соціальна робота з дітьми, які позбавлені батьківського  
піклування»**

**Група ІНЗ4-8-22-Б1СПр (4,0з)**

**Спеціальність: 231«Соціальна робота»**

**Освітня програма: Соціальна робота**

**Рівень вищої освіти: перший (бакалаврський)**

*Дипломна робота містить результати власних досліджень. Використання ідей,  
результатів, текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело*

**Студент**

**Роговець Марія Валеріанівна**

( підпис)

(прізвище та ініціали)

**Науковий керівник**

\_\_\_\_\_

**к.п.н. Черноштан Євгеній Валерійович**

(посада, науковий ступінь, вчене звання)

( підпис)

(прізвище та ініціали)

**Допущено до захисту перед ЕК**

**Завідувач кафедри**

\_\_\_\_\_

**к.п.н. Черноштан Євгеній Валерійович**

(посада, науковий ступінь, вчене звання)

( підпис)

(прізвище та ініціали)

**Яготин 2026 р.**

## ЗМІСТ

|                                                                                                                                                                                    |    |
|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----|
| ВСТУП.....                                                                                                                                                                         | 3  |
| РОЗДІЛ 1. МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ З ДІТЬМИ, ЯКІ ПОЗБАВЛЕНІ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ...                                                                 | 10 |
| 1.1. Стан наукової розробки проблеми соціальної роботи з дітьми, які позбавлені батьківського піклування .....                                                                     | 10 |
| 1.2. Зміст понять «діти, позбавлені батьківського піклування», «соціальна робота», «соціальне сирітство», «соціально-правовий захист» .....                                        | 16 |
| 1.3. Принципи та методи дослідження соціальної роботи з дітьми, які позбавлені батьківського піклування .....                                                                      | 31 |
| РОЗДІЛ 2. ОРГАНІЗАЦІЯ ТА УДОСКОНАЛЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ З ДІТЬМИ, ЯКІ ПОЗБАВЛЕНІ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ (НА БАЗІ СЛУЖБИ У СПРАВАХ ДІТЕЙ ТА СІМ'Ї ЯГОТИНСЬКОЇ МІСЬКОЇ РАДИ)..... | 39 |
| 2.1. Нормативно-правове забезпечення діяльності Служби у справах дітей та сім'ї щодо соціального захисту дітей, позбавлених батьківського піклування.....                          | 39 |
| 2.2. Практика соціальної роботи з дітьми, позбавленими батьківського піклування, у діяльності Служби у справах дітей та сім'ї Яготинської міської ради.....                        | 47 |
| 2.3. Шляхи удосконалення соціальної роботи з дітьми, позбавленими батьківського піклування.....                                                                                    | 52 |
| ВИСНОВКИ.....                                                                                                                                                                      | 57 |
| СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....                                                                                                                                                | 60 |

## ВСТУП

**Актуальність теми дослідження.** Сучасний стан розвитку українського суспільства засвідчує наявність випадків неналежного виконання батьками своїх обов'язків щодо виховання та утримання дітей. Зловживання батьківськими правами або їх реалізація всупереч інтересам дитини нерідко призводять до негативних наслідків для її фізичного та психічного розвитку. У результаті такого впливу у неповнолітніх можуть формуватися психологічні розлади, девіантні моделі поведінки та асоціальні настанови, що у подальшому негативно позначається на процесі їх соціалізації та становленні як повноправних членів суспільства.

За таких обставин виникає об'єктивна потреба у застосуванні правових механізмів, спрямованих на захист прав та законних інтересів дитини. Одним із найбільш суворих заходів сімейно-правової відповідальності є позбавлення батьківських прав, яке застосовується у випадках, прямо передбачених законодавством, та має на меті припинення шкідливого впливу батьків на дитину.

Правозастосовна практика свідчить про наявність низки дискусійних питань, пов'язаних із визначенням підстав для позбавлення батьківських прав, порядком реалізації відповідної процедури та правовими наслідками такого рішення. Зазначені обставини зумовлюють актуальність комплексного наукового дослідження цієї проблематики.

Сімейно-правові відносини посідають особливе місце в системі суспільних відносин, оскільки охоплюють одну з базових сфер життєдіяльності особи — сім'ю. Практично кожен індивід є учасником сімейних правовідносин, а тому їх порушення або деформація можуть істотно впливати на реалізацію та захист конституційних прав і свобод людини. Водночас специфікою сімейних правовідносин є поєднання приватноправових і публічно-правових засад регулювання, що зумовлює їх особливий правовий режим.

Відповідно до статті 51 Конституції України, сім'я, дитинство, материнство і батьківство перебувають під охороною держави. При цьому батьки зобов'язані утримувати та виховувати своїх дітей до досягнення ними повноліття, що є не лише їхнім суб'єктивним правом, а й конституційно визначеним обов'язком.

Аналіз зазначених конституційних положень дає підстави стверджувати, що, гарантуючи захист прав і законних інтересів дитини, держава одночасно покладає основний обов'язок щодо її виховання та розвитку на батьків. Такий підхід зумовлює необхідність здійснення державного контролю за належним виконанням батьками своїх обов'язків через систему уповноважених органів та правових механізмів, спрямованих на забезпечення пріоритету інтересів дитини.

Серед правових інститутів, що забезпечують нормативне регулювання відповідних відносин, особливе місце посідає інститут позбавлення батьківських прав, закріплений у главі 15 Сімейного кодексу України. Зазначений інститут є одним із найбільш суворих заходів сімейно-правового впливу та широко застосовується у правозастосовній практиці. Його реалізація пов'язана з високим рівнем конфліктності, оскільки передбачає істотне обмеження особистих немайнових прав батьків. У науковій доктрині такі заходи нерідко розглядаються крізь призму концепції сімейно-правової відповідальності.

Застосування позбавлення батьківських прав потребує дотримання балансу між правами та інтересами батьків і дитини, а також урахування принципу забезпечення найкращих інтересів дитини, включно з її правом на виховання в сімейному середовищі. Прийняття відповідного судового рішення вимагає всебічного аналізу обставин справи, прогнозування можливих наслідків для дитини та оцінки перспектив зміни поведінки батьків.

Складність правозастосування у справах цієї категорії зумовлена необхідністю чіткого визначення кола учасників судового процесу, належного залучення органів опіки та піклування, а також вирішення питань, пов'язаних із виконанням судових рішень та подальшим влаштуванням дитини. Усе зазначене підтверджує актуальність обраної тематики дослідження та її значущість для сучасної юридичної науки і практики.

Правовий статус дитини як члена сім'ї характеризується підвищеним рівнем вразливості, що обумовлено її віковою, фізичною, психічною та соціальною незрілістю. Саме тому держава зобов'язана забезпечити додаткові гарантії захисту

прав та інтересів дитини, особливо у випадках, коли батьки не виконують або неналежним чином виконують покладені на них обов'язки.

Ключовою цінністю демократичного суспільства є людина, її права та свободи. У цьому контексті Україна, яка послідовно інтегрується до європейського правового та соціального простору, навіть в умовах повномасштабної війни, зберігає соціальну політику серед пріоритетних напрямів державної діяльності.

Важливою складовою такої політики є формування ефективної системи соціалізації дітей, зокрема забезпечення належного утримання, розвитку та інтеграції в суспільство дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Актуальність цього питання посилюється з огляду на зростання їх кількості в умовах воєнних викликів.

Відтворення людського капіталу держави є неможливим без реалізації інклюзивної соціальної політики, спрямованої на підтримку всіх уразливих категорій населення, насамперед дітей. Попри загальне зниження рівня народжуваності, спостерігається тенденція до збільшення кількості дітей, які залишилися без належного батьківського піклування. При цьому йдеться не лише про біологічних сиріт, а й про явище соціального сирітства, що проявляється у неналежному виконанні батьками своїх обов'язків, бездоглядності та фактичному усуненні від виховання дитини.

Проблематика соціалізації, виховання та матеріального забезпечення як біологічних, так і соціальних сиріт має стратегічне значення для відновлення й сталого розвитку українського суспільства. Міжнародний досвід переконливо свідчить, що в періоди соціально-економічних і воєнних криз питання захисту прав дітей, позбавлених сімейного середовища, набувають особливої гостроти.

У зв'язку з цим модернізація державної політики у сфері захисту прав дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, а також реформування системи соціального забезпечення в цьому напрямі є надзвичайно актуальним завданням сучасної правової та соціальної політики України.

**Стан наукової розробки проблеми.** Проблематика захисту прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а також питання позбавлення

батьківських прав не є новою для вітчизняної правової науки. Вона перебуває в полі зору науковців у галузі сімейного права, конституційного права, соціального забезпечення та соціальної роботи.

У наукових дослідженнях розглядаються теоретико-правові засади здійснення батьківських прав і виконання батьківських обов'язків, підстави та порядок позбавлення батьківських прав, правові наслідки такого рішення для батьків і дітей, а також механізми державного захисту прав дитини. Значна увага приділяється аналізу принципу забезпечення найкращих інтересів дитини як базового орієнтира правозастосовної діяльності.

Окремий напрям наукових досліджень стосується явища соціального сирітства, його причин та наслідків, а також удосконалення форм влаштування дітей, які залишилися без батьківського піклування. У працях дослідників аналізуються проблеми функціонування системи органів опіки та піклування, діяльність судів у справах про позбавлення батьківських прав, а також питання реформування інституційного догляду за дітьми відповідно до європейських стандартів.

Водночас, попри наявність значної кількості наукових праць, низка аспектів залишається дискусійною. Зокрема, потребують подальшого дослідження питання вдосконалення критеріїв визначення підстав для позбавлення батьківських прав, забезпечення балансу між правами батьків і дитини, удосконалення механізмів реалізації судових рішень, а також адаптація національного законодавства до сучасних викликів, пов'язаних із воєнним станом та зростанням кількості дітей, які втратили батьківське піклування.

Таким чином, аналіз стану наукової розробки свідчить про наявність ґрунтовної теоретичної бази з окресленої проблематики, однак сучасні соціально-правові реалії зумовлюють необхідність її подальшого комплексного дослідження та переосмислення.

**Об'єкт дослідження** становлять суспільні відносини, що виникають і розвиваються у процесі реалізації правового інституту позбавлення батьківських

прав, зокрема у сфері здійснення та припинення батьківських прав і обов'язків, а також захисту прав та законних інтересів дитини.

**Предмет дослідження** становлять теоретико-правові засади та практичні аспекти здійснення соціальної роботи щодо дітей, позбавлених батьківського піклування, зокрема форми, методи та механізми їх соціального захисту, підтримки, виховання й інтеграції в суспільство.

**Мета дослідження** полягає у з'ясуванні теоретичних і практичних аспектів здійснення соціальної роботи та забезпечення соціального захисту дітей, позбавлених батьківського піклування, а також визначенні шляхів удосконалення відповідних механізмів підтримки та інтеграції цієї категорії дітей у суспільство.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких **завдань**:

- здійснити аналіз стану наукової розробки проблеми соціальної роботи з дітьми, позбавленими батьківського піклування;
- уточнити зміст і сутність основних понять відповідно до предмета та мети дослідження;
- визначити методологічні засади, принципи та методи дослідження соціальної роботи з дітьми, позбавленими батьківського піклування;
- проаналізувати нормативно-правову базу соціального захисту дітей, позбавлених батьківського піклування, в Україні;
- охарактеризувати механізми державного забезпечення та підтримки дітей, позбавлених батьківського піклування;
- узагальнити міжнародний досвід соціальної роботи з дітьми зазначеної категорії;
- проаналізувати сучасні практики й технології соціальної роботи з дітьми, позбавленими батьківського піклування, у Запорізькій області;
- визначити перспективні напрями вдосконалення соціальної роботи з дітьми, позбавленими батьківського піклування.

**Теоретичною основою дослідження** стали положення сучасної правової науки, які висвітлюють проблеми сімейного права, соціального захисту дітей та інституту позбавлення батьківських прав. До них належать праці вітчизняних і зарубіжних дослідників, присвячені теорії сімейних правовідносин, правам та

обов'язкам батьків, питанням соціальної роботи з дітьми, позбавленими батьківського піклування, а також методам забезпечення їхніх прав та соціальної інтеграції.

Окрему групу джерел складають наукові роботи, що досліджують інституційні та правові механізми захисту прав дітей, зокрема нормативно-правові акти України та міжнародні стандарти у сфері захисту дітей, включно з Конвенцією ООН про права дитини.

Теоретичний базис забезпечує системне осмислення взаємозв'язку між правовими інститутами, соціальною політикою та практикою соціальної роботи, що дозволяє визначити напрями вдосконалення державної підтримки дітей, позбавлених батьківського піклування, та підвищення ефективності реалізації їх прав у сучасних умовах.

**Практичною основою дослідження** стали матеріали діяльності органів опіки та піклування, закладів соціального захисту дітей, а також соціальних служб, що здійснюють роботу з дітьми, позбавленими батьківського піклування, на території України. Зокрема, у роботі використані статистичні дані щодо кількості дітей-сиріт і дітей, які залишилися без батьківського піклування, аналіз судової практики у справах про позбавлення батьківських прав, а також результати соціологічних і практичних досліджень щодо застосування методів соціальної роботи та підтримки дітей у сімейному та інституційному середовищі.

До практичної бази також включено досвід конкретних регіональних програм соціальної підтримки та соціальної інтеграції дітей, зокрема в Запорізькій області, що дозволяє зіставити теоретичні положення з реальними практиками їх застосування та оцінити ефективність існуючих механізмів соціальної роботи.

**Наукова новизна дослідження** зумовлена недостатнім рівнем комплексного теоретичного опрацювання проблематики позбавлення батьківських прав у сучасній юридичній науці. Попри наявність окремих наукових публікацій, на сьогодні відсутні ґрунтовні монографічні дослідження, присвячені всебічному аналізу зазначеного правового інституту з урахуванням сучасних соціально-правових викликів.

Аналіз наукових джерел свідчить, що проблема позбавлення батьківських прав здебільшого розглядається фрагментарно — у контексті ширших досліджень сімейного права або суміжних галузей права. Водночас комплексне вивчення підстав, порядку застосування та правових наслідків позбавлення батьківських прав, а також особливостей правозастосовної практики залишається недостатньо систематизованим.

Таким чином, новизна роботи полягає у спробі здійснення цілісного аналізу інституту позбавлення батьківських прав із урахуванням сучасних тенденцій розвитку законодавства України та практики його застосування.

**Структура кваліфікаційної бакалаврської роботи.** Кваліфікаційна бакалаврська робота складається із вступу, двох розділів по три пілпункти, висновки та список використаної літератури

## РОЗДІЛ 1. МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ З ДІТЬМИ, ЯКІ ПОЗБАВЛЕНІ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ

### 1.1. Стан наукової розробки проблеми соціальної роботи з дітьми, які позбавлені батьківського піклування

Проблема соціальної роботи з дітьми, які опинилися без батьківського піклування, останнім часом набуває особливої актуальності як у вітчизняній, так і в зарубіжній науковій літературі. Вона розглядається як багатогранне соціальне явище, що потребує комплексного підходу та інтеграції міждисциплінарних методів. Зокрема, увага приділяється психосоціальній адаптації дітей, організації системи соціального захисту, правовому забезпеченню та розвитку інституційних форм виховання.

Забезпечення захисту дітей та їх соціально-правового становища є пріоритетним завданням будь-якої держави. Особливу увагу приділяють дітям-сиротам та тим, хто залишився без батьківського піклування. Повномасштабне вторгнення 2022 року значно ускладнило соціальну сферу, оскільки кількість дітей, позбавлених сімейного середовища, зросла. Оскільки діти формують майбутнє країни, надзвичайно важливим є створення нових соціальних підходів, що забезпечують повноцінний розвиток та адаптацію дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.

На сучасному етапі особливого значення набуває соціальна робота з цією категорією дітей. Вона охоплює захист їхніх прав, соціальну реабілітацію та адаптацію, сприяння працевлаштуванню, забезпечення житлом, а також розвиток і вдосконалення форм їхнього влаштування.

Питання соціального захисту та гарантування прав дітей, позбавлених батьківського піклування, досліджували Ю. Горемикіна, О. Миколук, Л. Завацька, Ю. Золотуха, С. Ничипоренко, О. Потопахіна та інші [11, 18, 23, 28]. Їхні наукові праці зосереджені на правових механізмах забезпечення соціального захисту, наданні матеріальної та побутової допомоги, доступі до освітніх, медичних і

юридичних послуг, відповідності державним соціальним стандартам та гарантуванні прав дітей.

Соціалізація та адаптація дітей, позбавлених батьківського піклування, також є предметом дослідження В. Абраменкової, О. Безпалько, О. Терновець, В. Бега та інших [3, 5, 45].

В Україні реалізація соціального забезпечення такої категорії дітей визначається Конституцією, законами та іншими нормативно-правовими актами. Наприклад, І. Ковчина у дисертації «Теорія та практика підготовки майбутніх соціальних педагогів до соціально-правової діяльності» (2018) [25] досліджує проблеми нормативно-правового забезпечення соціального захисту дітей-сиріт, поєднуючи теоретичний аналіз із практичними прикладами.

Науковця О. Потопахіна у роботі «Соціальний захист дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» (2018) [28, с. 173–176] детально розглядає організаційно-правові основи захисту цієї категорії дітей та пропонує шляхи вдосконалення чинного законодавства.

До прикладу О. Маренчук у статті «Правові засади захисту соціальних категорій дітей» акцентує увагу на міжнародно-правових аспектах та економічних правах дітей, визначаючи засоби та форми їх соціального захисту[28]. Дослідниця О. Суліменко у праці «Соціальна робота з дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування, в умовах воєнного стану» розкриває принципи захисту прав дітей у надзвичайних умовах [45].

Діюче законодавство та діяльність органів, що забезпечують захист дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, аналізують та коментують Г. Голубчик, Т. Тищенко, Ю. Харченко, Т. Бавол та інші [10]. Таким чином, існує широкий спектр наукових підходів до оцінки роботи соціальної сфери та політики у сфері захисту дітей-сиріт.

Незважаючи на значну кількість досліджень, проблема захисту прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, залишається актуальною та потребує подальшого вдосконалення наукових, правових та практичних підходів.

Інститут позбавлення батьківських прав не є винаходом сучасного законодавства. Його суть полягає в тому, що дії батьків, шкідливі для розвитку та життя дитини, повинні бути обмежені. Ідея виникла ще на ранніх етапах розвитку юриспруденції, коли визнавали, що батьки не мають повної влади над дітьми, а держава отримала право втручатися в питання правильного виховання дітей, розглядаючи його як суспільно значущу функцію.

Якщо звернутися до історії правової системи римського права, то, за словами А.А. Лукашевича, спочатку правовий статус римських громадян мав специфічні особливості: діти перебували під абсолютною владою батька[7]. Тільки батько визнавався самостійною особою, а сини та дочки розглядалися як особи чужого права. Батьківська влада фактично сприймалася як форма власності: батько мав право життя та смерті над дітьми, міг застосовувати покарання, залучати їх до праці чи навіть продавати в рабство.

Всі прибутки, отримані підлеглими дітьми внаслідок майнових операцій, автоматично переходили у власність батька. У разі заподіяння шкоди іншій особі батько міг видати дитину для компенсації збитків. Згодом, за законами XII таблиць, частково почала обмежуватися влада батька, що стало одним із перших кроків до зародження інституту позбавлення батьківських прав.

Що стосується дореволюційного періоду, І.Ф. Олександров зазначає, що у IX–X ст. особисті сімейні відносини характеризувалися значною владою чоловіка, який мав право застосовувати покарання до дружини та дітей, вирішувати їхнє одруження або шлюбні зв'язки[15]. У випадку вдови вона могла розпоряджатися майном сім'ї як глава родини, навіть якщо діти не погоджувалися з її рішеннями.

В історії України подібні традиції влади батьків існували протягом тривалого часу, зокрема у період становлення державності. Основою сім'ї на рубежі XIX–XX ст. була значна влада батьків, яка, хоча й не була закріплена як право, фактично розглядалася як обов'язок, що міг припинятися через невиконання батьківських обов'язків.

Як зазначає О.Б. Вахрамєєва, проявом батьківської влади було прагнення, щоб діти перебували поруч із батьками та поділяли їхнє місце проживання[10]. Хоча

чинне законодавство того часу прямо цього не регламентувало (крім деяких норм паспортного статуту), на практиці виникали сумніви щодо меж прав батьків, особливо у випадках, коли перебування дитини з іншими особами могло бути більш безпечним, наприклад, у ситуаціях зловживання алкоголем, жорстокого поводження або руйнування господарства з боку батьків.

Проте сама природа батьківської влади та окремі правові положення підтверджували її безумовний характер. Батьки мали право вимагати повернення дітей від будь-яких осіб, які утримували їх всупереч волі батьків. Навіть якщо сторонні особи створювали для дитини кращі умови виховання чи навчання, що перевищували можливості батьків, це не давало законних підстав для обмеження або припинення батьківських прав та обов'язків. Закон вимагав виконання батьками їхніх обов'язків відповідно до їхнього соціального та матеріального стану.

Так, мати, яка залишила незаконнонароджену дитину під опікою інших, пізніше мала право забрати її назад від осіб, що здійснювали виховання та піклування. Добровільна передача дитини сторонній особі на певний період також не скасовувала батьківської влади: після завершення узгодженого терміну повноваження батьків відновлювалися повністю.

Як зазначав А.І. Загоровський на початку ХХ століття, «батьківська влада, не припиняючись, може тимчасово не здійснюватися через юридичні або фактичні обставини[7]. Вона призупиняється, наприклад, якщо батько не має повної дієздатності або над його особою та майном призначено опікуна через фізичне чи психічне захворювання».

За його словами, «батьківська влада є довічною і припиняється лише зі смертю батьків або у разі позбавлення всіх прав стану; ні тяжкий злочин батьків, ні очевидна загроза для дитини не позбавляє батьків влади». Такий патріархальний підхід до авторитету батьків уже не відповідав вимогам сучасного життя[21].

Водночас законодавство початку ХХ століття містило перелік підстав, що відповідали сучасному розумінню позбавлення батьківських прав. Зокрема, за остезейським законом батьківська влада припинялася у випадках залишених або

підкинутих дітей, звідництва дочок, кровозмішення, вступу батька чи матері до іншого шлюбу та зловживання владою над дітьми.

Суттєві зміни у підходах до співвідношення прав батьків і дітей відбулися у радянський період. Як зазначає Н.І. Пішикіна, після подій 1917 року держава почала активно втручатися у сферу сімейних відносин, поставивши за мету нормативне врегулювання питань виховання дітей[14]. Уперше принцип пріоритету прав та законних інтересів дитини у сім'ї було закріплено в Кодексі законів про акти громадянського стану, шлюбне, сімейне та опікунське право 1918 року.

Цей нормативний акт передбачав можливість позбавлення батьківських прав у судовому порядку у випадку неправомірної поведінки батьків. Водночас закон не визначав чітких підстав для застосування такого заходу та не окреслював коло осіб, уповноважених ініціювати відповідні судові провадження. Справи про позбавлення батьківських прав розглядалися місцевими судами й могли порушуватися як представниками органів влади, так і приватними особами[9].

Подальший розвиток законодавства знайшов відображення у Кодексі про шлюб, сім'ю та опіку 1926 року. Згідно з його положеннями, у разі невиконання батьками своїх обов'язків, зловживання батьківськими правами або жорстокого поводження з дитиною суд міг ухвалити рішення про відібрання дитини та передачу її під опіку відповідних органів. Одночасно суд мав право вирішувати питання щодо стягнення аліментів з батьків.

Органи опіки та піклування отримали повноваження тимчасово вилучати дітей із сім'ї до судового розгляду, якщо перебування з батьками становило загрозу для життя чи здоров'я дитини. Водночас навіть у разі позбавлення батьківських прав допускалася можливість побачень із дитиною, якщо це не завдавало шкоди її інтересам.

У радянський період сімейні правовідносини регулювалися низкою нормативних актів, зокрема кодексами 1918, 1926 та 1969 років, а також спеціальними декретами й указами, спрямованими на охорону материнства та дитинства.

Серед них — декрети про громадянський шлюб і розірвання шлюбу 1917 року, укази щодо посилення державної допомоги матерям та охорони дитинства 1944 року, а також роз'яснення судової практики щодо розгляду сімейних спорів. Усі ці акти в різній мірі закріплювали права дитини та створювали правові передумови для застосування інституту позбавлення батьківських прав[9].

Для України радянський етап став періодом формування системи державного контролю за виконанням батьківських обов'язків. Надалі розвиток сімейного законодавства відбувався еволюційним шляхом: із поступовим посиленням гарантій прав дитини та уточненням підстав і порядку позбавлення батьківських прав.

Таким чином, стан наукової розробки проблеми соціальної роботи з дітьми, позбавленими батьківського піклування, характеризується багатогранністю та міждисциплінарністю. Теоретичні та емпіричні дослідження формують основу для створення комплексних систем соціальної підтримки. Утім, адаптація міжнародного досвіду до українських реалій та розробка ефективних моделей соціального супроводу залишаються перспективними напрямками подальших досліджень.

Проблема соціальної роботи з дітьми, які залишилися без батьківського піклування, є багатогранною та міждисциплінарною, що відображено у численних вітчизняних і зарубіжних дослідженнях [11, 18, 23, 28]. Науковці приділяють увагу правовому забезпеченню соціального захисту, психосоціальній адаптації дітей, розвитку сімейних форм виховання та вдосконаленню інституційних механізмів соціальної роботи.

Особливої актуальності ця тема набула в умовах воєнного вторгнення 2022 року, що призвело до значного зростання кількості дітей, позбавлених сімейного середовища. Практичні аспекти соціальної роботи охоплюють захист прав дітей, соціальну реабілітацію, сприяння працевлаштуванню, забезпечення житлом та розвиток індивідуальних і сімейних форм виховання.

Історичний аналіз показує еволюцію підходів до батьківської влади та інституту позбавлення батьківських прав. Від римського права, де влада батька була абсолютною [7], через дореволюційні та радянські етапи [9], формувалася система нормативного контролю та захисту прав дітей.

Законодавство радянського та пострадянського періоду закріплювало можливість вилучення дітей із сім'ї у випадках загрози їхньому життю чи здоров'ю, а сучасне українське законодавство забезпечує пріоритет прав і законних інтересів дитини, поєднуючи їх із захистом сімейних цінностей [25].

Таким чином, сучасний стан наукової розробки проблеми характеризується широким спектром теоретичних та емпіричних досліджень, що формують основу для розробки комплексних систем соціальної підтримки. Водночас адаптація міжнародного досвіду до українських умов та створення ефективних моделей соціального супроводу залишаються пріоритетними напрямками подальших досліджень.

## 1.2. Зміст понять «діти, позбавлені батьківського піклування», «соціальна робота», «соціальне сирітство», «соціально-правовий захист».

Кожна наукова галузь аналізує явища й процеси відповідно до власного предмета дослідження, спираючись на визначену теоретичну парадигму чи концептуальний підхід [7]. У межах цієї роботи уточнено зміст таких базових понять, як «діти, позбавлені батьківського піклування», «соціальна політика», «соціальне сирітство», «соціально-правовий захист». Саме конкретизація їх сутності відповідно до обраного предмета дослідження та поставленої мети є одним із ключових завдань дослідження [7].

Відповідно до законодавства України, діти, позбавлені батьківського піклування, – це діти, які залишилися без належної турботи батьків унаслідок позбавлення їх батьківських прав, відібрання без позбавлення прав, визнання батьків безвісно відсутніми або недієздатними, оголошення померлими, відбування ними покарання в місцях позбавлення волі чи перебування під вартою, розшуку органами Національної поліції у зв'язку з відсутністю інформації про їх місцезнаходження, тривалої хвороби, що унеможливорює виконання батьківських обов'язків.

До цієї категорії також належать діти, розлучені із сім'єю, підкинуті, ті, чий батьки невідомі або відмовилися від них, а також діти, батьки яких фактично не

виконують свої обов'язки через перебування на тимчасово окупованих територіях України чи в районах ведення бойових дій [6].

Поняття «соціальна політика» є міждисциплінарним і досліджується в межах економіки, права, соціології, політології та інших наук. Частина дослідників вважає, що соціальна політика має багатовікову історію, інші ж пов'язують її наукове осмислення з серединою XIX–XX століть [6]. У широкому розумінні соціальна політика постає як суспільний інститут, діяльність якого спрямована на задоволення базових соціальних потреб населення та окремих його груп. Водночас її розглядають як напрям соціальної теорії, сферу наукових досліджень, навчальну дисципліну та систему практичних заходів держави у сфері зайнятості, охорони здоров'я, освіти, соціального й пенсійного забезпечення тощо [7].

Формування та розвиток соціальної політики щодо дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, зумовлюється низкою чинників. Серед них — соціально-економічні процеси (економічне зростання чи кризи, міграційні явища, воєнні дії), культурні та релігійні традиції, що впливають на сімейні відносини та форми влаштування дітей, державна сімейна політика та система соціального захисту населення.

Важливу роль відіграють також інститути альтернативного догляду, рівень фінансування охорони здоров'я та підтримки дітей, заходи з подолання бідності, а також діяльність міжнародних і національних неурядових організацій. Значення має й система суспільних уявлень про дитинство та розвиток дитини, що визначає допустимість вилучення дитини із сім'ї чи її перебування в інтернатних закладах [6].

Сирітство поділяють на біологічне та соціальне. Біологічне сирітство пов'язане зі смертю батьків, тоді як соціальне виникає за наявності живих батьків, які з різних причин не виконують своїх обов'язків щодо дитини. Українські науковці (Л. Волинець, Т. Желюк, С. Аксьонова, Я. Брич, І. Пеша, А. Зінченко, І. Пінчук та інші) розглядають соціальне сирітство як суспільне явище, зумовлене деформацією батьківської поведінки та усуненням батьків від виконання своїх функцій. При цьому наголошується, що відповідальність за поширення такого

явища частково покладається і на суспільство, яке не забезпечує належних соціально-економічних умов для повноцінного виконання батьківських ролей [20].

У вузькому значенні соціальний захист визначається як діяльність держави, спрямована на мінімізацію негативних наслідків соціальних ризиків. Це система державних заходів і бюджетних видатків, що передбачає надання матеріальної підтримки особам або групам населення, які не можуть самотійно забезпечити належний рівень життя з об'єктивних причин. Система соціального захисту охоплює соціальну допомогу, соціальне забезпечення, соціальне страхування, надання спеціального статусу окремим категоріям громадян тощо[43].

У науковій літературі широко використовується поняття «соціально-правовий захист». В. Пушкар обґрунтовує доцільність саме такого терміна, підкреслюючи, що соціальна підтримка неможлива без її нормативного закріплення, а правовий захист завжди спрямований на досягнення соціально значущих результатів [39, с. 18]. О. Маренчук уточнює, що соціально-правовий захист включає не лише правові норми-гарантії, а й організаційні механізми їх реалізації. Під останніми розуміється діяльність уповноважених державних органів і посадових осіб, спрямована на практичне забезпечення визначених гарантій [28].

Чинний Сімейний кодекс України не містить окремого легального визначення поняття «позбавлення батьківських прав». Норми, що регулюють зміст цього інституту, зосереджені, зокрема, у статтях 164–169 Кодексу, де визначено підстави, порядок та правові наслідки позбавлення батьківських прав.

У науковій літературі позбавлення батьківських прав розглядається як примусове припинення сімейних правовідносин між батьками та дитиною за рішенням суду, що тягне за собою втрату особою комплексу прав, які ґрунтуються на факті батьківства або материнства. Йдеться насамперед про особисті немайнові права щодо виховання дитини, участі в її розвитку, представництва інтересів тощо.

Згідно з положеннями сімейного законодавства України, батьки не можуть здійснювати свої права всупереч інтересам дитини. У разі зловживання цими правами або ухилення від виконання обов'язків закон передбачає декілька форм реагування:

- позбавлення батьківських прав;
- обмеження у здійсненні батьківських прав (зокрема відібрання дитини без позбавлення прав);
- тимчасове відібрання дитини органами опіки та піклування у випадку безпосередньої загрози її життю чи здоров'ю.

Позбавлення батьківських прав вважається крайнім заходом сімейно-правової відповідальності. Воно застосовується судом лише за наявності винної поведінки батьків та за умови, що інші способи захисту прав дитини виявилися неефективними або недостатніми.

У наукових підходах цей інститут трактується як комплексний правовий механізм, який одночасно виступає способом захисту прав та інтересів дитини і мірою відповідальності батьків. Його особливість полягає в тому, що він суттєво трансформує правовий зв'язок між батьками й дитиною, впливаючи передусім на сферу особистих немайнових прав.

Крім того, сімейно-правова відповідальність має міжгалузевий характер. Наслідки позбавлення батьківських прав можуть проявлятися і в інших галузях права. Зокрема, відповідно до положень цивільного законодавства України, батьки, позбавлені батьківських прав і не поновлені в них на момент відкриття спадщини, можуть бути усунені від права спадкування за законом після дитини. Водночас сімейно-правова відповідальність має специфічні риси, оскільки пов'язана насамперед із заходами особистого немайнового характеру, такими як втрата права на виховання, спілкування та участь у житті дитини.

Розглядаючи позбавлення батьківських прав у контексті інституту юридичної відповідальності, Г.І. Вавільченкова зазначає, що специфіка сімейних правовідносин полягає в одночасному поєднанні прав і обов'язків батьків щодо виховання дітей[8]. У зв'язку з цим санкції можуть застосовуватися не лише за невиконання або неналежне виконання обов'язків, а й за зловживання батьківськими правами чи ухилення від їх реалізації. Тобто відповідальність у сімейному праві має комплексний характер і пов'язана як із поведінкою, так і з бездіяльністю батьків.

На значенні цього інституту для регулювання поведінки батьків наголошує С.А. Сидорова, підкреслюючи, що саме позбавлення та обмеження батьківських прав виконують важливу стимулюючу функцію[14]. Йдеться про спонукання батьків до належного виконання своїх обов'язків, що не завжди притаманно іншим видам юридичної відповідальності.

Науковець Л.М. Пчелінцева характеризує позбавлення батьківських прав як винятковий захід і водночас найсуворішу форму сімейно-правової відповідальності за винне невиконання батьківських обов'язків[11]. Таким чином, цей інститут поєднує у собі каральний та превентивний елементи, оскільки спрямований як на захист прав дитини, так і на попередження подальших порушень.

Судова практика України підтверджує, що позбавлення батьківських прав розглядається як крайній захід. Суди виходять із того, що він може застосовуватися лише за наявності підстав, визначених статтею 164 Сімейного кодексу України, перелік яких є вичерпним. При цьому обов'язковою умовою є доведеність винної поведінки батьків та неможливість захисту прав і законних інтересів дитини менш суворими засобами, зокрема шляхом обмеження у здійсненні батьківських прав чи встановлення контролю органів опіки та піклування.

У роз'ясненнях Верховного Суду України також підкреслюється, що позбавлення батьківських прав допускається виключно щодо осіб, записаних у акті про народження дитини як її мати або батько. Особи, які замінюють батьків (усиновлювачі, опікуни, піклувальники, прийомні батьки), не можуть бути позбавлені батьківських прав у прямому розумінні цього терміна, оскільки до них застосовуються інші правові механізми припинення відповідних правовідносин.

Отже, інститут позбавлення батьківських прав у сучасному сімейному праві України виступає винятковим засобом захисту прав дитини та специфічною формою сімейно-правової відповідальності, що застосовується лише за наявності передбачених законом підстав і з урахуванням принципу пріоритету найкращих інтересів дитини.

Проблематика позбавлення батьківських прав ґрунтовно досліджується у працях А.І. Фролова[21]. Автор підкреслює, що батьківські права не можуть

реалізовуватися всупереч інтересам дитини. Сімейне законодавство встановлює межі їх здійснення, а також передбачає механізми реагування у випадках неналежного виконання батьківських обов'язків або зловживання правами. Зокрема, йдеться про можливість позбавлення чи обмеження батьківських прав як засобів забезпечення належного захисту дитини.

У цьому контексті позбавлення батьківських прав розглядається як примусове припинення за рішенням суду комплексу правовідносин між батьками і дитиною, що виникають на підставі спорідненості. Наслідком такого рішення є втрата особистих немайнових прав щодо дитини, а також окремих майнових прав, зокрема права на утримання від дитини у майбутньому та на відповідні соціальні пільги, передбачені для осіб, які мають дітей.

На думку А.І. Фролова, позбавлення та обмеження батьківських прав слід відносити до специфічних сімейно-правових санкцій[21]. Позбавлення батьківських прав є мірою відповідальності, оскільки застосовується за наявності винної протиправної поведінки. Воно має не лише захисний, а й каральний та превентивний характер, оскільки пов'язане з позбавленням прав і настанням додаткових юридичних наслідків для батьків.

Науковеця Е.М. Сабітова наголошує, що сім'я є первинним осередком передання культурних і соціальних цінностей від покоління до покоління[23]. Із народженням дитини у батьків виникає комплекс прав і обов'язків, зокрема щодо її виховання, формування правової свідомості та соціальних навичок. Водночас на практиці трапляються випадки, коли батьки не виконують своїх функцій, що зумовлює необхідність судового втручання.

Відповідно до законодавства України, право звернення до суду з позовом про позбавлення батьківських прав мають визначені законом суб'єкти (зокрема один із батьків, опікун, піклувальник, орган опіки та піклування, прокурор тощо). Інші родичі дитини — бабусі, дідусі, тітки, дядьки — не наділені самостійним правом подання такого позову, проте можуть звернутися до органів опіки та піклування із заявою про порушення прав дитини. Орган опіки зобов'язаний перевірити викладені обставини та, за наявності підстав, ініціювати відповідні заходи захисту.

У практиці досить поширеними є випадки, коли один із батьків звертається до суду з позовом про позбавлення батьківських прав іншого з метою усунення перешкод для подальшого усиновлення дитини вітчимою або мачухою. Також позови можуть подаватися щодо батьків, які тривалий час не брали участі у вихованні дитини та не надавали їй матеріальної підтримки. У таких ситуаціях враховується і можливість у майбутньому пред'явлення вимог про утримання з боку недобросовісного батька до повнолітньої дитини[11].

Справи про позбавлення або обмеження батьківських прав можуть розглядатися щодо одного чи обох батьків. У певних випадках суд може позбавити батьківських прав одного з батьків, а щодо іншого застосувати обмеження у здійсненні батьківських прав.

Серед проблемних аспектів законодавчого регулювання науковці називають відсутність чіткого легального визначення поняття «позбавлення батьківських прав», а також неоднозначність розмежування категорій «родичі» та «члени сім'ї» у різних галузях права.

Отже, позбавлення батьківських прав є специфічною мірою сімейно-правової відповідальності, спрямованою насамперед на захист прав та найкращих інтересів дитини. Водночас воно має складні правові наслідки не лише для батьків, а й для самої дитини, яка фактично втрачає можливість повноцінного особистого спілкування з тим із батьків, кого позбавлено відповідних прав.

Судом було встановлено, що дитина систематично пропускала навчальні заняття без поважних причин, не засвоювала освітню програму, не виконувала домашні завдання, мала значну кількість пропусків, демонструвала асоціальну поведінку. Зовнішній вигляд дитини був неохайним, вона часто перебувала у стані голоду, належний контроль з боку матері був відсутній[18].

Водночас основний догляд фактично здійснював дідусь. За результатами медичного огляду у дитини були виявлені тривожні ознаки, що потребували невідкладного втручання спеціалістів, однак мати відповідних заходів не вжила.

Крім того, встановлено, що відповідач не працювала, зловживала алкоголем, перебувала на профілактичному обліку, не відвідувала батьківські збори та не

реагувала на виклики навчального закладу. Представники органів у справах неповнолітніх і прокурор підтримали позовні вимоги. Оцінивши сукупність доказів, суд дійшов висновку про наявність передбачених законом підстав для позбавлення батьківських прав.

Водночас у науковій літературі підкреслюється необхідність диференційованого підходу до застосування цього заходу. Так, Л.О. Жемчугова наголошує, що бідність, складні житлові умови чи заборгованість за комунальні послуги самі по собі не можуть бути достатньою підставою для обмеження чи позбавлення батьківських прав[33].

У таких випадках доцільніше застосовувати заходи соціальної підтримки та супроводу сім'ї. Автор пропонує запровадження додаткових превентивних механізмів, зокрема попередження про можливість позбавлення батьківських прав або тимчасове їх обмеження як альтернативу негайному застосуванню крайньої санкції.

Л.В. Кудрявцева звертає увагу на інший аспект проблеми — випадки, коли сімейне середовище сприяє формуванню протиправної поведінки дитини. У таких ситуаціях позбавлення батьківських прав може переслідувати мету розірвання деструктивних соціальних зв'язків та створення умов для безпечного розвитку дитини[34].

Водночас необхідно пам'ятати, що виховання дитини є не лише правом, а й обов'язком батьків. Закон не допускає добровільної «відмови» від батьківських прав поза встановленою процедурою. Відповідні питання можуть вирішуватися виключно у судовому порядку з урахуванням принципу забезпечення найкращих інтересів дитини.

Таким чином, аналіз судової практики та наукових позицій свідчить про те, що позбавлення батьківських прав застосовується як крайній захід у випадках систематичного, винного та істотного порушення батьками своїх обов'язків. Водночас ефективність цього інституту значною мірою залежить від поєднання правових санкцій із механізмами соціальної підтримки сім'ї та профілактичної роботи.

Доцільним є підхід, відповідно до якого органи опіки та піклування в кожному конкретному випадку повинні з'ясовувати реальні причини ухилення батьків від утримання чи виховання дитини. Такий індивідуалізований аналіз дає можливість відмежувати ситуації свідомої винної поведінки від випадків, зумовлених складними життєвими обставинами, та, як наслідок, сприяти зменшенню явища соціального сирітства. За цієї логіки позбавлення батьківських прав має застосовуватися виключно як крайній, винятковий захід.

У наукових дослідженнях також звертається увага на проблему так званого «прихованого соціального сирітства». Зокрема, Т.С. Сафронова зазначає, що досить поширеною є практика влаштування дітей до закладів інституційного догляду, коли батьки, формально не відмовляючись від дитини, фактично перекладають обов'язок її утримання та виховання на державу. Іноді батьки вважають, що перебування дитини на державному забезпеченні відповідає її інтересам, однак згодом не виявляють наміру повернути її до сім'ї[22].

Окрему проблему становить ситуація, коли після винесення судового рішення про обмеження або позбавлення батьківських прав сім'я фактично випадає із системи комплексного соціального супроводу та залишається під контролем лише органу опіки та піклування.

За таких умов існує ризик формального підходу до вирішення питання, коли простіше ініціювати передачу дитини до нової сім'ї, ніж здійснювати тривалу реабілітаційну роботу з біологічними батьками. Подібна практика може призводити до штучного збільшення кількості соціальних сиріт.

Водночас відновлення у батьківських правах можливе лише за умови істотних змін у поведінці та способі життя особи, що зазвичай потребує тривалого часу. Саме тому державна політика у сфері захисту прав дитини повинна поєднувати заходи відповідальності з програмами підтримки, реабілітації та соціального супроводу сім'ї з метою її збереження або відновлення[11].

Як слушно зазначається в наукових коментарях, позбавлення батьківських прав є винятковою і водночас найсуворішою мірою сімейно-правової відповідальності за винне невиконання батьківських обов'язків.

Відповідно до положень Сімейний кодекс Російської Федерації, позбавлення батьківських прав застосовується за наявності вичерпного переліку підстав. Закон визначає їх шляхом конкретизації форм протиправної поведінки батьків. Зокрема, батьки (або один із них) можуть бути позбавлені батьківських прав, якщо вони:

- ухиляються від виконання батьківських обов'язків, у тому числі злісно ухиляються від сплати аліментів;
- без поважних причин відмовляються забрати дитину з пологового будинку, медичного, освітнього чи соціального закладу;
- зловживають батьківськими правами;
- жорстоко поведуться з дитиною, застосовують фізичне або психічне насильство, посягають на її статеву недоторканність;
- страждають на хронічний алкоголізм або наркоманію;
- вчинили умисний злочин проти життя чи здоров'я дитини, іншого з батьків або іншого члена сім'ї[23].

Таким чином, законодавець пов'язує можливість позбавлення батьківських прав виключно з наявністю доведеної винної поведінки, яка створює реальну загрозу правам та інтересам дитини. Це ще раз підтверджує, що зазначений інститут має застосовуватися обережно, з урахуванням принципу пропорційності та пріоритету найкращих інтересів дитини.

Щодо ухилення від виконання батьківських обов'язків, у науковій літературі зазначається, що воно проявляється у відсутності належної турботи про фізичне та психічне здоров'я дитини, її матеріальне забезпечення, умов проживання, виховання та навчання. Йдеться також про безпідставне невиконання обов'язку щодо утримання дитини, що фактично позбавляє її мінімально необхідних умов для гармонійного розвитку[44].

Відповідно до Сімейний кодекс України, позбавлення батьківських прав можливе, зокрема, у разі ухилення батьків від виконання своїх обов'язків щодо виховання дитини або злісного ухилення від сплати аліментів (ст. 164 СК України).

Щодо несплати аліментів, для позбавлення батьківських прав необхідно встановити саме злісний характер такого ухилення. Суд повинен з'ясувати причини

несплати, оскільки за наявності об'єктивних обставин (тяжка хвороба, інвалідність, відсутність можливості працевлаштування з незалежних причин тощо) ця підстава не може вважатися доведеною. Водночас систематична несплата аліментів без поважних причин, приховування доходів, зміна місця проживання з метою уникнення виконання рішення суду можуть свідчити про винну поведінку.

Питання відповідальності за несплату аліментів також врегульовано нормами Кодекс України про адміністративні правопорушення та Кримінальний кодекс України, які передбачають адміністративну та кримінальну відповідальність за ухилення від сплати коштів на утримання дитини. Однак притягнення до такої відповідальності не є обов'язковою передумовою для позбавлення батьківських прав — достатнім є встановлення судом факту злісного ухилення.

Ще однією підставою для позбавлення батьківських прав є відмова без поважних причин забрати дитину з пологового будинку або іншого закладу охорони здоров'я, навчального чи соціального закладу. Розглядаючи такі справи, суд має перевірити:

- які причини зумовили відмову та чи є вони поважними;
- чи підтримують батьки зв'язок із дитиною;
- чи вживали вони заходів для усунення обставин, що стали підставою для залишення дитини в закладі;
- чи змінилися життєві умови батьків на момент розгляду справи[33].

Таким чином, українське законодавство пов'язує можливість позбавлення батьківських прав виключно з доведеною винною поведінкою батьків, яка істотно порушує права та інтереси дитини. Застосування цього інституту має відповідати принципу пропорційності та забезпечення найкращих інтересів дитини, що є базовим орієнтиром сімейного права України.

Така відмова за своєю суттю є зреченням дитини. При розгляді позбавлення батьківських прав акцент робиться на поважності причин відмови від дитини. Оскільки законодавець України (ст. 164 СК України) не визначає конкретний перелік поважних причин, суду часто важко розмежувати випадки, коли застосування крайньої міри необхідне, а коли поведінка батьків не є протиправною.

Судова практика виділяє такі поважні причини: тяжка хвороба батьків або дитини, інвалідність, хронічні залежності (алкоголізм, наркоманія), відсутність житла та засобів для існування. Також враховується, чи підтримують батьки стосунки з дитиною та чи вживали вони заходів для подолання обставин, що стали причиною відмови, або чи змінилися ці обставини (наприклад, батьки тимчасово помістили дитину у заклад соціального захисту через втрату житла внаслідок стихійного лиха, і згодом отримали нове житло) [22].

Водночас тяжке матеріальне становище батьків підлягає ретельній оцінці суду у конкретній ситуації. Не вважаються поважними причини, що є наслідком винної поведінки батьків, такі як: небажання працевлаштуватися, втрата роботи через власну бездіяльність, продаж єдиного житла без забезпечення дитини альтернативними умовами проживання та інші обставини, які прямо свідчать про ухилення від виконання батьківських обов'язків.

Таким чином, суд оцінює не лише фактичні обставини відмови, а й мотиви та поведінку батьків, що дозволяє відокремити випадки, коли застосування крайньої міри – позбавлення батьківських прав – є обґрунтованим, від тих, де достатньо вжити інших заходів щодо захисту прав дитини.

Як зазначає А.Г. Юр'єва, проблематичним з погляду теорії сімейного права є питання відмови забрати дитину з пологового будинку. Батьківські права та обов'язки (правовідносини) згідно зі ст. 150 Сімейного кодексу України ґрунтуються на факті народження дитини, засвідченому відповідним актом державної реєстрації[25].

Однак на нашу думку, сам факт народження дитини породжує правовідносини материнства та батьківства, а реєстрація у ДРАЦСі виступає формальною підставою для їх документального підтвердження. Тому відмова матері забрати дитину з пологового будинку може розглядатися як підстава для обмеження або позбавлення батьківських прав, оскільки право і обов'язок материнства фактично виникають із моменту народження дитини.

Досить часто у спеціальній літературі розглядається проблема зловживання батьками своїми батьківськими правами. Згідно з Є.В. Єрохіною, зловживання

батьківськими правами – це винне, систематичне використання наданих законом прав щодо виховання дітей, що суперечить їх призначенню та інтересам дитини і завдає їй шкоди[20].

Таке зловживання може проявлятися у створенні перешкод для навчання дитини, залученні її до жебрацтва, крадіжок, проституції, вживанні алкоголю чи наркотиків, незаконному використанні майна дитини, а також у випадках, коли один із батьків перешкоджає іншому здійснювати свої батьківські права.

Важливо зазначити, що навіть виховання з добрими намірами може завдати шкоди дитині, якщо воно суперечить її інтересам. Наприклад, Т.Я. Сафронова наводить ситуацію, коли дитину з метою загартовування і виховання у здоровому способі життя ставили в холодильник, що є шкідливим і небезпечним[32].

Ціль використання батьківських прав – належна реалізація прав дитини та її всебічний розвиток. Межі свободи батьків у реалізації прав визначаються законом та інтересами дитини. Важливою ознакою зловживання правами є системність дій, що шкодять дитині.

У зв'язку з викладеним, у кожному випадку проведення дослідчої перевірки та розслідування кримінальної справи за фактом скоєння злочину проти життя чи здоров'я в сім'ї співробітники правоохоронних органів повинні звертати увагу на можливі провокаційні дії з боку потерпілого, спрямовані на використання факту залучення батька до кримінальної відповідальності виключно з метою позбавлення його батьківських прав або отримання інших вигідних для потерпілого наслідків. У разі виявлення таких обставин відповідна інформація повинна бути передана до органів опіки та піклування.

Позбавлення батьківських прав у таких випадках є правом суду і не обов'язково впливає з факту постановлення вироку щодо батька. Обставини вчинення злочину батьком, причини та умови, які сприяли його скоєнню, повинні ретельно досліджуватися на стадії слідства. Надалі ці відомості можуть бути використані судом для прийняття законного та обґрунтованого рішення щодо позбавлення батьківських прав.

Як зазначає Д.А. Матанців, Конвенція ООН про права дитини (ст. 7) проголошує право дитини знати своїх батьків і право на турботу з їхнього боку, у зв'язку з чим держава повинна забезпечувати безпеку біосоціального та правового зв'язку між дитиною та її батьками. Сімейні зв'язки розглядаються як складова права дитини на збереження своєї індивідуальності (ст. 8 Конвенції). Конвенція також визнає права та обов'язки батьків щодо керівництва та виховання дитини[14].

Держава не може залишатися байдужою до порушень прав та інтересів дитини з боку батьків. Підстави для позбавлення батьківських прав у чинному Сімейному кодексі України охоплюють випадки невиконання або неналежного виконання батьківських обов'язків, що створюють загрозу життю та здоров'ю дитини, її нормальному фізичному та моральному розвитку.

Закріплення такого переліку є відображенням положень Конвенції, яка передбачає необхідність заходів захисту дитини від усіх форм фізичного та психологічного насильства, образи чи зловживання, відсутності турботи або недбалого поводження, грубого ставлення чи експлуатації, включаючи сексуальну, з боку батьків.

Матанець підкреслює, що позбавлення батьківських прав має застосовуватися лише у разі винної поведінки батьків. Деякі підстави, такі як хронічний алкоголізм або наркоманія, можуть паралізувати волюву складову поведінки людини і не завжди свідчать про винну поведінку. Інакше справа виглядає, коли таке захворювання супроводжується шкідливою поведінкою щодо дітей, що створює загрозу їхньому життю, здоров'ю або нормальному розвитку.

Що ж до зарубіжного досвіду, то, як зазначає Е.Ю. Кирилова, «у ряді держав-членів ЄС підстави позбавлення батьківських прав подібні до підстав, закріплених у Сімейному кодексі України (ухилення від виховання та/або утримання дитини, зловживання батьківськими правами, жорстоке поводження з дитиною). Разом із тим, вони мають суттєву специфіку порівняно з українським законодавством. Наприклад, відмінності спостерігаються у термінологічній базі: латвійське право оперує поняттям «батьківська влада», а не «батьківські права». Крім того, законодавство деяких держав-членів ЄС включає підстави позбавлення

батьківських прав, які відсутні в українському законодавстві, і які заслуговують на окрему увагу та ретельне опрацювання» [44].

Оскільки позбавлення батьківських прав є крайньою мірою відповідальності батьків, у виняткових випадках за доведену винну поведінку батька суд, з урахуванням характеру поведінки, особи та інших конкретних обставин, а також з урахуванням інтересів дитини, може відмовити у задоволенні позову про позбавлення батьківських прав та попередити відповідача про необхідність зміни свого ставлення до виховання дітей.

Відмовляючи у позові про позбавлення батьківських прав, суд за наявності зазначених обставин має право, відповідно до ст. 74 СК України, ухвалити рішення про обмеження батька (одного з батьків) у батьківських правах, якщо цього вимагають інтереси дитини.

Ми пропонуємо застосовувати позбавлення батьківських прав щодо батьків з моменту, коли у них може виникнути повна батьківська дієздатність, тобто з 16 років.

Необхідно закріпити в СК України можливість стягнення з батька, позбавленого батьківських прав, на користь дитини компенсації моральної шкоди та відшкодування матеріальної шкоди, а також передбачити, що при розгляді справи про позбавлення батьківських прав суд розглядає питання про виселення батьків (одного з батьків), позбавленого батьківських прав, із житлового приміщення, де проживає дитина.

На завершення зазначимо, що позбавлення батьківських прав є різновидом сімейно-правової відповідальності, способом реалізації санкції сімейно-правової норми. Перелік підстав позбавлення батьківських прав обмежений законодавством, і жодні інші підстави не можуть застосовуватися[7].

### 1.3. Принципи та методи дослідження соціальної роботи з дітьми, які позбавлені батьківського піклування

Для об'єктивного та ретельного дослідження теми ми використовуватимемо певний набір наукових принципів та методів, які дозволяють детально розкрити професійну адаптацію соціальних працівників. Кожна наука має власну систему дослідницьких принципів, що виникає в процесі творчого освоєння людиною об'єктивної реальності. При цьому у системі принципів мають відображатися загальні закономірності наукового пізнання та особливості пізнавального процесу[32].

Метою нашого дослідження є об'єктивне з'ясування основних аспектів соціальної роботи та соціального захисту дітей, позбавлених батьківського піклування. Тому всі етапи дослідження спираються на принцип об'єктивності, який орієнтує дослідників на отримання інформації, що точно характеризує об'єкт вивчення, без врахування суб'єктивних поглядів, моральних чи політичних позицій дослідника.

Принципи, що використовуються у дослідженні:

- Принцип ідеалізму – визнає роль соціальних ідей у формуванні свідомості та виступає джерелом суспільних явищ. Дослідження аналізує сучасні практики та технології соціальної роботи з дітьми, позбавленими батьківського піклування.
- Принцип історизму – дозволяє аналізувати досвід минулого, використовувати методики та способи організації роботи з дітьми у різних країнах, відстежувати зміни процесів соціального захисту протягом часу, зокрема у кризових умовах, як-от війна.
- Принцип системності та цілісності – орієнтує на вивчення явища у контексті його сутності та взаємозв'язків об'єкта з оточенням. Це дозволяє простежити взаємозв'язок розвитку соціальної політики та впровадження нових технологій роботи з дітьми, позбавленими батьківського піклування.
- Принцип розвитку – сприяє дослідженню становлення проблеми, формуванню нових підходів та удосконаленню соціальної роботи[44].

- Принцип гуманізму – розглядає людину як найвищу цінність та орієнтує на захист інтересів дитини.
- Принцип активності та творчої діяльності – підкреслює взаємодію людей у процесі діяльності та стимулює застосування творчих підходів до вирішення соціальних проблем.

Використання цих принципів дозволяє уникнути суб'єктивності та неточності в дослідженні, забезпечує всебічний аналіз об'єкта – соціального захисту дітей, позбавлених батьківського піклування[30].

Методи дослідження:

- Аналіз – розділення об'єкта на складові частини та дослідження їх окремо, що дозволяє комплексно оцінити процес соціального захисту дітей.
- Синтез – поєднання окремих елементів в єдину цілісність для виявлення суттєвих зв'язків та відносин.
- Абстрагування – виділення певних ознак або властивостей об'єкта при відволіканні від менш суттєвих аспектів.
- Індукція – висновки від часткового знання до загального, що дозволяє виявляти закономірності.
- Дедукція – логічний висновок від загального до часткового, органічно поєднується з індуктивним методом.
- Системний підхід – виявлення зовнішніх та внутрішніх аспектів об'єкта, його структури та взаємозв'язків із середовищем.

Застосування цих принципів та методів дозволяє глибше зрозуміти основні аспекти соціальної роботи та соціального захисту дітей, позбавлених батьківського піклування. Результати дослідження можуть бути використані для розробки ефективних програм навчання та підготовки соціальних працівників[40].

Методи дослідження соціальної роботи з дітьми, позбавленими батьківського  
піклування

Соціальна робота з дітьми-сиротами передбачає застосування різних методів дослідження, які дозволяють глибоко оцінити їхні потреби та розробити ефективні програми підтримки:

- Соціологічні методи
- Опитування та анкетування – допомагають виявити проблеми та потреби дітей, сімей опікунів, працівників соціальної сфери.
- Інтерв'ю (глибинне та структуроване) – дає змогу отримати більш детальну інформацію про особистий досвід дітей та їхніх опікунів.
- Фокус-групи – використовуються для збору колективних думок та оцінки ефективності соціальних програм.
- Спостереження
- Пряме спостереження – спостереження за поведінкою дітей у закладах чи сімейному середовищі.
- Непряме спостереження – вивчення документів, щоденників або звітів соціальних працівників, що дозволяє оцінити адаптацію та розвиток дітей[18].

### **Психологічні методи**

- Тести та методики оцінки розвитку дитини – для визначення когнітивного, емоційного та соціального розвитку.
- Методи психологічного консультування – для виявлення травм та проблем, пов'язаних із втратою батьківського піклування.
- Аналітичні та документальні методи
- Аналіз статистичних даних – використовується для вивчення демографії дітей-сиріт, кількості прийомних сімей, фостерних сімей та інтернатів.
- Вивчення законодавчої бази та нормативних документів – дає змогу зрозуміти рамки соціальної роботи та права дітей.

### **Комплексні методи**

- Кейс-стаді (аналіз конкретних випадків) – дозволяє дослідити процес соціальної інтеграції дитини та ефективність індивідуальної підтримки.

- Метод «ключових інформаторів» – включає співпрацю з педагогами, психологами, соціальними працівниками та представниками громадських організацій.

Актуальність поєднання принципів і методів

Комбінування принципів і методів забезпечує цілісний підхід до дослідження соціальної роботи. Завдяки цьому можливо:

- формувати ефективні стратегії соціального захисту дітей;
- прогнозувати наслідки різних форм виховання;
- створювати адаптовані програми підтримки для дітей, що опинилися у складних життєвих обставинах;
- підвищувати професійний рівень соціальних працівників і прийомних батьків.

В умовах війни та внутрішнього переміщення дітей особливо важливим стає поєднання гнучкого підходу з науково обґрунтованими методами, що дозволяє швидко реагувати на зміни у соціальному середовищі дитини і забезпечувати її право на безпечне та стабільне життя[21].

Також при дослідженні соціальної роботи з дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування, важливо дотримуватися ряду принципів, які забезпечують як етичну сторону, так і наукову достовірність результатів:

- Принцип дитячої орієнтації – всі дослідження повинні враховувати потреби та інтереси дітей, забезпечувати їхню участь у процесі оцінки власних потреб.
- Принцип індивідуалізації – кожна дитина розглядається як унікальна особистість, тому методи збору даних і підтримки повинні бути адаптовані до її віку, рівня розвитку та психологічного стану.
- Принцип міждисциплінарності – дослідження передбачає залучення фахівців різних галузей: соціальної роботи, психології, педагогіки, медицини та права.
- Принцип превентивності – дослідник повинен не лише виявляти проблеми, але й пропонувати превентивні заходи, спрямовані на запобігання ризикам для дітей.

- Принцип безперервності – оцінка та підтримка дітей повинні здійснюватися на постійній основі, враховуючи динамічні зміни їхнього розвитку та життєвих обставин.

Таблиця 1.1.

Принципи та методи дослідження соціальної роботи з дітьми, позбавленими батьківського піклування

| Принцип дослідження       | Метод дослідження                                                    | Практичне застосування у соціальній роботі                                                                                   |
|---------------------------|----------------------------------------------------------------------|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| Об'єктивності             | Аналіз, спостереження, соціологічні методи (опитування, анкетування) | Забезпечення достовірної інформації про стан дитини та ефективність соціальної підтримки без упереджень.                     |
| Гуманізму                 | Інтерв'ю, кейс-стаді                                                 | Виявлення потреб дитини, забезпечення захисту її прав, розробка індивідуальних планів соціальної підтримки.                  |
| Історизму                 | Порівняльний аналіз, документальний аналіз                           | Вивчення досвіду соціальної роботи з дітьми у минулому, оцінка ефективності різних програм та підходів.                      |
| Системності та цілісності | Синтез, системний підхід                                             | Аналіз взаємозв'язків між сім'єю, освітніми та соціальними інституціями; формування комплексних заходів підтримки.           |
| Розвитку                  | Індукція, спостереження                                              | Визначення динаміки соціальної адаптації дітей та ефективності програм соціальної роботи.                                    |
| Активності та творчості   | Проектний метод, групові заняття, ігрова терапія                     | Впровадження інноваційних практик, розвиток соціальних навичок та емоційної стійкості дітей.                                 |
| Абстрагування             | Аналіз, логічне моделювання                                          | Виділення ключових проблем і факторів ризику для подальшого планування інтервенцій.                                          |
| Дедукція                  | Логічний висновок, нормативно-правовий аналіз                        | Застосування загальних законодавчих норм до конкретних випадків, прийняття обґрунтованих рішень у роботі з дитиною.          |
| Індукція                  | Вивчення кейсів, спостереження                                       | Виявлення загальних закономірностей у поведінці дітей та результатах соціальної підтримки для подальшого покращення програм. |

Отже, застосування зазначених принципів і методів забезпечує комплексне та всебічне дослідження соціальної роботи з дітьми, позбавленими батьківського піклування. Це дозволяє оцінити ефективність соціальних програм, розробляти індивідуальні плани підтримки та формувати професійні компетенції соціальних працівників.

Для об'єктивного та ретельного дослідження теми ми використовуємо набір наукових принципів і методів, що дозволяють детально оцінити професійну діяльність соціальних працівників. Кожна наука має власну систему принципів, що виникає в процесі освоєння об'єктивної реальності. У системі принципів відображаються загальні закономірності наукового пізнання та особливості пізнавального процесу[32].

Метою дослідження є об'єктивне з'ясування основних аспектів соціальної роботи та соціального захисту дітей, позбавлених батьківського піклування. Всі етапи дослідження спираються на принцип об'єктивності, що дозволяє отримати точну інформацію про об'єкт, без врахування суб'єктивних поглядів дослідника.

#### Принципи дослідження

- Принцип ідеалізму – визнає роль соціальних ідей у формуванні свідомості та джерел суспільних явищ. Дослідження аналізує сучасні практики та технології соціальної роботи.
- Принцип історизму – дозволяє вивчати досвід минулого та порівнювати методики соціальної роботи в різних країнах, зокрема в умовах криз.
- Принцип системності та цілісності – орієнтує на вивчення явища у контексті взаємозв'язків об'єкта з оточенням.
- Принцип розвитку – сприяє формуванню нових підходів та удосконаленню соціальної роботи.
- Принцип гуманізму – розглядає людину як найвищу цінність і орієнтує на захист інтересів дитини.
- Принцип активності та творчості – підкреслює взаємодію людей у процесі діяльності та стимулює застосування творчих підходів.

#### Методи дослідження

- Аналіз, синтез, абстрагування, індукція, дедукція, системний підхід – забезпечують комплексне вивчення процесів соціальної роботи.

- Соціологічні методи: опитування, анкетування, інтерв'ю, фокус-групи – дозволяють виявити потреби дітей і сімей.
- Спостереження: пряме та непряме – дає змогу оцінити адаптацію дітей у закладах та сімейному середовищі.
- Психологічні методи: тести, консультування, методи оцінки розвитку дитини.
- Аналітичні та документальні методи: аналіз статистики, законодавчої бази та нормативних документів.
- Комплексні методи: кейс-стаді, метод «ключових інформаторів» – дозволяють дослідити ефективність індивідуальної підтримки.

Методи оцінки ефективності соціальної роботи

Для контролю результатів застосовуються:

- моніторинг індивідуальних планів підтримки дітей;
- повторне опитування сімей та дітей після надання соціальних послуг;
- аналіз статистики щодо сімейних форм виховання, прийомних та фостерних сімей.

Соціальні працівники у Яготині активно взаємодіють із психологами, педагогами та медичними працівниками. Наприклад, спільна робота з центром соціальних служб для внутрішньо переміщених сімей дозволяє координувати заходи психологічної підтримки, освіти та соціальної інтеграції дітей.

Важливо використовувати цифрові інструменти:

- ведення електронного обліку дітей;
- онлайн-анкетування для оцінки потреб;
- платформи для моніторингу надання соціальних послуг та ефективності програм.

Поєднання принципів і методів дозволяє всебічно досліджувати соціальну роботу з дітьми, позбавленими батьківського піклування, прогнозувати ефективність програм, формувати індивідуальні плани підтримки та підвищувати професійну компетентність соціальних працівників. Використання

практичних прикладів Яготина демонструє реальне впровадження методів на місцевому рівні та підкреслює значення комплексного підходу для ефективної соціальної інтеграції дітей.

Таким чином, поєднання принципів, методів дослідження та оцінки ефективності дозволяє забезпечити якісну та безпечну соціальну підтримку дітей, підвищуючи професійну компетентність соціальних працівників та результативність програм.

## РОЗДІЛ 2. ОРГАНІЗАЦІЯ ТА УДОСКОНАЛЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ З ДІТЬМИ, ЯКІ ПОЗБАВЛЕНІ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ (НА БАЗІ СЛУЖБИ У СПРАВАХ ДІТЕЙ ТА СІМ'Ї ЯГОТИНСЬКОЇ МІСЬКОЇ РАДИ)

### 2.1. Нормативно-правове забезпечення діяльності Служби у справах дітей та сім'ї щодо соціального захисту дітей, позбавлених батьківського піклування

Незважаючи на достатньо розвинену нормативно-правову базу у сфері соціального захисту дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, на практиці існує низка проблем її реалізації. Зокрема, спостерігається перевантаженість служб у справах дітей, недостатній рівень фінансування соціальних програм, а також формальний підхід до виконання окремих функцій.

В умовах воєнного стану ці проблеми загострюються, що потребує подальшого удосконалення механізмів реалізації державної політики та посилення міжвідомчої взаємодії.

Державна політика України у сфері соціального захисту дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, становить комплексну систему правових, організаційних та соціально-економічних заходів, спрямованих на забезпечення реалізації та гарантування прав дитини. Її впровадження здійснюється через механізм публічного управління, що охоплює органи законодавчої, виконавчої влади та місцевого самоврядування.

Ключову роль у формуванні нормативно-правових засад відіграє Верховна Рада України, тоді як стратегічний напрям розвитку державної політики визначає Президент України. Реалізація відповідних рішень забезпечується Кабінет Міністрів України та системою центральних і місцевих органів виконавчої влади[13].

Національне законодавство передбачає диференціацію явища сирітства залежно від правового статусу та соціальних обставин дитини. У науковій та нормативній площині виокремлюють кілька його основних форм.

1. Біологічне сирітство характеризується втратою дитиною одного або обох батьків унаслідок їх смерті, що підтверджується відповідними офіційними

документами. У цьому випадку дитина набуває статусу сироти на підставі встановленого юридичного факту.

2. Соціальне сирітство охоплює випадки, коли дитина формально має живих батьків, однак фактично позбавлена належного піклування через невиконання або неможливість виконання ними батьківських обов'язків. Підставами для надання статусу дитини, позбавленої батьківського піклування, можуть бути: позбавлення батьківських прав, визнання батьків недієздатними або безвісно відсутніми, відбування ними покарання у вигляді позбавлення волі, перебування у розшуку, систематичне ухилення від утримання дитини, тяжкий стан здоров'я, а також ситуації, коли батьки невідомі або не забирають дитину з медичного закладу після народження.

Окрему увагу в сучасних дослідженнях приділяють феномену міграційного сирітства, який пов'язаний із тривалою трудовою міграцією батьків. Унаслідок цього дитина формально не втрачає батьків, однак перебуває в умовах обмеженої емоційної, виховної та соціальної підтримки, що негативно впливає на її соціалізацію та психоемоційний розвиток[19].

Соціальне сирітство розглядається як складне багатofакторне соціальне явище. Його поширення зумовлене трансформацією ціннісних орієнтацій у суспільстві, економічною нестабільністю, зростанням рівня безробіття та трудової міграції, кризою інституту сім'ї, збільшенням кількості розлучень, поширенням асоціальних форм поведінки, а також зростанням числа неповних сімей. Таким чином, соціальне сирітство є не лише індивідуальною, а й системною соціальною проблемою, що потребує комплексного міжвідомчого реагування.

Інституційне забезпечення державної політики у цій сфері здійснюється через систему соціальної роботи, яка охоплює освітню, медичну, соціально-економічну та культурну складові. Центральним органом виконавчої влади, відповідальним за формування та реалізацію політики у сфері захисту прав дітей і підтримки сім'ї, є Міністерство соціальної політики України, що координує діяльність відповідних служб і установ[19].

Серед стратегічних напрямів державної політики у сфері соціальної роботи з дітьми та сім'ями доцільно виокремити:

- удосконалення нормативно-правового регулювання соціального захисту;
- розроблення та реалізацію державних і регіональних програм підтримки;
- забезпечення відповідності соціальних послуг установленим державним стандартам;
- розвиток сімейних форм виховання (усиновлення, прийомні сім'ї, дитячі будинки сімейного типу);
- здійснення соціальної реабілітації та інтеграції дітей у суспільство;
- підтримку волонтерських ініціатив та громадського сектору;
- розширення міжнародного співробітництва у сфері захисту прав дитини[22].

Міжнародно-правовою основою державної політики у сфері захисту дітей є Конвенція ООН про права дитини (1989 р.), положення якої визначають обов'язок держави забезпечувати особливий захист і допомогу дітям, які тимчасово або постійно позбавлені сімейного оточення.

Імплементація норм Конвенції в національне законодавство України зумовлює формування сучасної моделі соціального захисту, орієнтованої на пріоритет сімейного виховання та забезпечення найкращих інтересів дитини.

Ключовим нормативно-правовим актом у сфері забезпечення прав дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, є Закон України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування». Зазначений Закон визначає систему правових гарантій, організаційних механізмів та соціальних інструментів підтримки цієї категорії дітей.

Його положення регламентують компетенцію центральних і місцевих органів виконавчої влади, діяльність органів опіки та піклування, служб у справах дітей, а також встановлюють права, обов'язки та соціальні гарантії осіб, які беруть дітей на виховання. Структурно Закон охоплює комплекс норм, спрямованих на забезпечення житлових, освітніх, медичних і соціально-економічних прав дітей та осіб із їх числа.

Важливе значення у формуванні державної політики у сфері захисту дитинства має постанова Верховна Рада України «Про стан соціального захисту дітей та невідкладні заходи, спрямовані на захист прав дитини в Україні» (2020 р.). Її прийняття було зумовлене загостренням системних проблем у сфері забезпечення прав дітей, впливом збройного конфлікту та необхідністю вдосконалення управлінських механізмів у цій сфері[27].

Документ окреслює пріоритетні напрями реформування, визначає недоліки функціонування існуючої системи та пропонує комплекс заходів для підвищення ефективності державної політики.

Нормативну основу охорони дитинства в Україні формують також Конституція України, Сімейний кодекс України, акти Кабінет Міністрів України, зокрема постанова № 349 від 22 березня 2022 року «Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України щодо захисту прав дітей на період надзвичайного або воєнного стану», а також інші підзаконні нормативні акти, що регламентують порядок надання матеріальної, соціальної та правової допомоги дітям-сиротам і дітям, позбавленим батьківського піклування[2].

Відповідно до статті 52 Конституції України, утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, покладається на державу. Водночас на законодавчому рівні закріплено пріоритет сімейного виховання як найбільш сприятливого середовища для гармонійного розвитку дитини. Сім'я розглядається як базовий соціальний інститут, що забезпечує не лише матеріальну підтримку, а й емоційну безпеку, соціалізацію, передачу культурних і моральних цінностей.

Міжнародно-правовим підґрунтям національної політики у цій сфері є Конвенція ООН про права дитини, яка покладає на державу обов'язок гарантувати кожній дитині належний рівень захисту та піклування. Особливий акцент зроблено на підтримці дітей, які тимчасово або постійно позбавлені сімейного оточення. Виконання міжнародних зобов'язань набуває особливої актуальності в умовах воєнного стану, коли зростає кількість дітей, які втратили батьків або були розлучені з ними.

Повномасштабна війна спричинила суттєві виклики у сфері захисту прав дітей: збільшення кількості випадків сирітства, внутрішнє переміщення, ризики насильства та експлуатації. У зв'язку з цим урядом було спрощено процедури влаштування дітей у сімейні форми виховання[17].

Державна політика України у сфері соціального захисту дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, становить комплексну систему правових, організаційних та соціально-економічних заходів, спрямованих на забезпечення реалізації та гарантування прав дитини. Реалізація цієї політики здійснюється через систему органів державної влади та місцевого самоврядування, а також через діяльність спеціалізованих установ, зокрема служб у справах дітей[11].

Важливу роль у реалізації державної політики відіграють органи місцевого самоврядування, до яких належать служби у справах дітей. Саме на місцевому рівні відбувається безпосередня організація соціальної роботи з дітьми, які опинилися у складних життєвих обставинах. Під час проходження виробничої практики у Службі у справах дітей та сім'ї Яготинської міської ради було досліджено особливості нормативно-правового забезпечення діяльності даної установи та механізми реалізації державної політики щодо соціального захисту дітей, позбавлених батьківського піклування[13].

Ключову роль у формуванні нормативно-правових засад державної політики у сфері захисту прав дітей відіграє Верховна Рада України, яка ухвалює відповідні законодавчі акти. Стратегічні напрями розвитку державної політики визначає Президент України, а реалізація прийнятих рішень забезпечується Кабінетом Міністрів України та системою центральних і місцевих органів виконавчої влади. На місцевому рівні реалізація державної політики покладається на органи місцевого самоврядування, зокрема на служби у справах дітей, які безпосередньо працюють із сім'ями та дітьми.

Національне законодавство передбачає диференціацію явища сирітства залежно від правового статусу та соціальних обставин дитини. У науковій і нормативній літературі виокремлюють кілька його основних форм.

Біологічне сирітство характеризується втратою дитиною одного або обох батьків унаслідок їх смерті, що підтверджується відповідними офіційними документами. У такому випадку дитина набуває статусу сироти на підставі встановленого юридичного факту.

Соціальне сирітство охоплює ситуації, коли дитина має живих батьків, однак фактично позбавлена належного піклування через невиконання ними батьківських обов'язків. Підставами для надання статусу дитини, позбавленої батьківського піклування, можуть бути позбавлення батьківських прав, визнання батьків недієздатними або безвісно відсутніми, відбування ними покарання у вигляді позбавлення волі, перебування у розшуку, тривале ухилення від виконання батьківських обов'язків або інші обставини, що унеможливають належне виховання дитини[21].

У діяльності Служби у справах дітей та сім'ї Яготинської міської ради, з якою автор ознайомився під час практики, значна частина випадків стосується саме соціального сирітства. Фахівці служби здійснюють облік таких дітей, проводять перевірку умов їх проживання, взаємодіють із закладами освіти, соціальними службами та іншими установами з метою забезпечення захисту прав та інтересів дитини.

Окрему увагу сучасні дослідження приділяють феномену міграційного сирітства, що пов'язане з трудовою міграцією батьків. У таких випадках дитина формально не втрачає батьків, однак фактично залишається без належної батьківської уваги та контролю. Подібні ситуації також потребують втручання соціальних служб та органів опіки і піклування.

Соціальне сирітство є складним соціальним явищем, що має багатофакторний характер. Його поширення зумовлене економічною нестабільністю, кризою інституту сім'ї, зростанням рівня безробіття, поширенням асоціальних форм поведінки, збільшенням кількості розлучень, а також трудовою міграцією населення. У зв'язку з цим соціальна робота з дітьми, позбавленими батьківського піклування, потребує комплексного підходу та міжвідомчої взаємодії[17].

Інституційне забезпечення державної політики у сфері захисту прав дітей здійснюється через систему органів державної влади та спеціалізованих установ. Центральним органом виконавчої влади, який формує державну політику у сфері соціального захисту дітей і сім'ї, є Міністерство соціальної політики України. Воно координує діяльність служб у справах дітей, центрів соціальних служб та інших установ, що працюють у сфері соціального захисту населення.

На місцевому рівні практичну реалізацію державної політики забезпечують служби у справах дітей, зокрема Служба у справах дітей та сім'ї Яготинської міської ради, яка здійснює контроль за дотриманням прав дітей, веде облік дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, сприяє їх влаштуванню до сімейних форм виховання, а також організовує соціальний захист та підтримку таких дітей.

Серед основних напрямів державної політики у сфері соціальної роботи з дітьми доцільно виокремити:

- удосконалення нормативно-правового регулювання соціального захисту дітей;
- реалізацію державних та регіональних програм підтримки сімей і дітей;
- розвиток сімейних форм виховання (усиновлення, опіка, прийомні сім'ї, дитячі будинки сімейного типу);
- забезпечення соціальної реабілітації та інтеграції дітей у суспільство;
- розвиток співпраці між державними установами, громадськими організаціями та міжнародними структурами[27].

Міжнародно-правовою основою державної політики у сфері захисту прав дітей є Конвенція ООН про права дитини (1989 р.), яка визначає обов'язок держави забезпечувати особливий захист і допомогу дітям, які тимчасово або постійно позбавлені сімейного оточення. Україна, ратифікувавши цей документ, взяла на себе зобов'язання забезпечити реалізацію його положень у національному законодавстві.

Важливим нормативно-правовим актом у сфері соціального захисту дітей є Закон України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування». Цей закон визначає

правові засади діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, а також регламентує систему соціальних гарантій для дітей зазначеної категорії.

Нормативну основу захисту прав дітей також становлять Конституція України, Сімейний кодекс України, Закон України «Про охорону дитинства», а також підзаконні акти Кабінету Міністрів України. Зокрема, важливе значення має постанова Кабінету Міністрів України № 349 від 22 березня 2022 року, яка передбачає особливості захисту прав дітей у період воєнного стану[3].

Відповідно до статті 52 Конституції України, утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, покладається на державу. Водночас законодавство визначає пріоритет сімейного виховання як найбільш сприятливого середовища для розвитку дитини. Саме тому значна увага приділяється розвитку альтернативних сімейних форм виховання[14].

Стратегічним документом у цьому напрямі є Національна стратегія реформування системи інституційного догляду та виховання дітей на 2017–2026 роки, яка передбачає поступове скорочення інтернатних закладів та розвиток сімейних форм виховання, таких як опіка, піклування, прийомні сім'ї та дитячі будинки сімейного типу.

У практичній діяльності Служби у справах дітей та сім'ї Яготинської міської ради особлива увага приділяється саме розвитку сімейних форм виховання. Фахівці служби здійснюють підбір кандидатів в опікуни та прийомні батьки, контролюють умови проживання дітей, а також надають консультаційну та соціальну підтримку сім'ям, які взяли на виховання дітей.

Таким чином, нормативно-правова база соціального захисту дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в Україні є достатньо розвиненою та охоплює широкий спектр законодавчих і підзаконних актів. Її реалізація на практиці значною мірою залежить від ефективної діяльності органів місцевого самоврядування, зокрема служб у справах дітей, які безпосередньо здійснюють соціальну роботу з дітьми та сім'ями на рівні територіальних громад[32].

Під час проходження виробничої практики у Службі у справах дітей та сім'ї Яготинської міської ради було встановлено, що діяльність установи безпосередньо

ґрунтується на зазначених нормативно-правових актах. Фахівці служби у своїй роботі керуються Конституцією України, Сімейним кодексом України, Законом України «Про охорону дитинства», Законом України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування», а також відповідними постановами Кабінету Міністрів України[1].

У межах своєї компетенції служба здійснює ведення обліку дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, проводить обстеження умов проживання дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, готує документи щодо встановлення опіки або піклування, а також контролює дотримання прав дітей у прийомних сім'ях та дитячих будинках сімейного типу.

Крім того, фахівці служби взаємодіють із закладами освіти, медичними установами, центрами соціальних служб та правоохоронними органами з метою забезпечення комплексного підходу до захисту прав та інтересів дітей. Така міжвідомча співпраця дозволяє своєчасно виявляти випадки неналежного виконання батьківських обов'язків і вживати відповідних заходів щодо захисту дітей.

Практика діяльності Служби у справах дітей та сім'ї Яготинської міської ради свідчить, що ефективність реалізації нормативно-правової бази значною мірою залежить від професійності фахівців, належної організації роботи та взаємодії з іншими соціальними інституціями громади.

## 2.2. Практика соціальної роботи з дітьми, позбавленими батьківського піклування, у діяльності Служби у справах дітей та сім'ї Яготинської міської ради

Соціальна робота з дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування, є важливим напрямом державної соціальної політики України. За даними Національної соціальної сервісної служби України, у 2021 році опіку або піклування було встановлено над 33 598 дітьми. У 2022 році цей показник

зріс на 6 622 випадки та становив 40 220 дітей. Уже в першому кварталі 2023 року ще 29 847 дітей отримали статус підопічних. Така динаміка свідчить про збільшення кількості дітей, які потребують державного захисту, що значною мірою пов'язано з наслідками воєнних дій та соціально-економічною нестабільністю в країні [6].

Система соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, ґрунтується на комплексі нормативно-правових актів, серед яких важливе місце посідають Конституція України, Сімейний кодекс України, Цивільний кодекс України, Закон України «Про охорону дитинства» та Закон України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування».

У процесі практичної діяльності було виявлено низку проблем, що ускладнюють ефективність соціальної роботи. Зокрема, спостерігається значне навантаження на працівників служби, що пов'язано з великою кількістю дітей, які потребують соціального захисту. Крім того, існують труднощі, пов'язані з недостатнім фінансуванням соціальних програм, складністю сімейних ситуацій та необхідністю надання комплексної психологічної допомоги дітям. Це вимагає вдосконалення організації роботи та впровадження нових підходів до соціальної підтримки.

Відповідно до цих нормативно-правових актів держава гарантує дітям належний рівень соціального захисту, що включає матеріальну допомогу, освітні гарантії, медичне забезпечення, а також реалізацію житлових прав.

Важливою соціальною гарантією є забезпечення житлових прав. Відповідно до законодавства діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, мають право на взяття на соціальний квартирний облік у разі відсутності власного житла. Особи з їх числа зберігають право на позачергове отримання житла після досягнення 23-річного віку за умови постановки на відповідний облік [20].

Система соціального захисту також передбачає сприяння працевлаштуванню осіб із числа дітей-сиріт після завершення навчання. Надання першого робочого місця є важливим чинником їх успішної соціальної адаптації та інтеграції у суспільство.

Практична реалізація державної політики у сфері захисту прав дітей здійснюється на місцевому рівні через діяльність служб у справах дітей. Під час проходження виробничої практики у Службі у справах дітей та сім'ї Яготинської міської ради було досліджено особливості організації соціальної роботи з дітьми, позбавленими батьківського піклування.

Основними напрямками діяльності Служби у справах дітей та сім'ї Яготинської міської ради є:

- ведення обліку дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування;
- підготовка документів для встановлення опіки або піклування;
- сприяння влаштуванню дітей у сімейні форми виховання;
- контроль за умовами проживання та виховання дітей у прийомних сім'ях і дитячих будинках сімейного типу;
- участь у роботі комісії з питань захисту прав дитини;
- взаємодія з освітніми, медичними та соціальними установами громади[23].

Одним із важливих напрямів діяльності служби є сприяння розвитку сімейних форм виховання дітей. Зокрема, здійснюється робота щодо встановлення опіки або піклування над дітьми, які залишилися без батьківського піклування, а також підбір кандидатів у прийомні батьки або батьки-вихователі для дитячих будинків сімейного типу.

У процесі соціальної роботи працівники служби проводять обстеження житлово-побутових умов сімей, готують відповідні висновки щодо доцільності влаштування дітей до сімейних форм виховання та здійснюють подальший контроль за дотриманням прав і законних інтересів дітей. Також здійснюється соціальний супровід сімей, у яких виховуються діти-сироти або діти, позбавлені батьківського піклування[28].

Під час практики було розглянуто випадок дитини, яка перебувала у складних життєвих обставинах через неналежне виконання батьківських обов'язків. Фахівці служби провели обстеження умов проживання, організували соціальний супровід

сім'ї та вжили заходів щодо тимчасового влаштування дитини. У результаті було забезпечено захист прав дитини та визначено подальшу форму її влаштування.

Важливою складовою діяльності служби є міжвідомча взаємодія з іншими установами та організаціями. Зокрема, служба співпрацює з центрами соціальних служб, закладами освіти, медичними установами, правоохоронними органами та громадськими організаціями. Така взаємодія сприяє своєчасному виявленню дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, та забезпеченню комплексної допомоги їм і їхнім сім'ям.

Важливим напрямом діяльності служби є профілактична робота з сім'ями, які перебувають у складних життєвих обставинах. Така робота спрямована на попередження соціального сирітства, підтримку сімей та створення умов для виховання дітей у біологічній родині.

Таким чином, діяльність Служби у справах дітей та сім'ї Яготинської міської ради є важливою складовою системи соціального захисту дітей на місцевому рівні. Робота служби спрямована на забезпечення прав та інтересів дітей, розвиток сімейних форм виховання, здійснення соціального супроводу сімей та надання комплексної підтримки дітям, які залишилися без належного батьківського піклування.

Практична реалізація державної політики у сфері захисту прав дітей здійснюється на місцевому рівні через діяльність служб у справах дітей. Під час проходження виробничої практики у Службі у справах дітей та сім'ї Яготинської міської ради було досліджено особливості організації соціальної роботи з дітьми, позбавленими батьківського піклування [30].

Одним із важливих напрямів діяльності служби є сприяння розвитку сімейних форм виховання дітей. Зокрема, здійснюється робота щодо встановлення опіки або піклування над дітьми, які залишилися без батьківського піклування, а також підбір кандидатів у прийомні батьки або батьки-вихователі для дитячих будинків сімейного типу.

У процесі соціальної роботи працівники служби проводять обстеження житлово-побутових умов сімей, готують відповідні висновки щодо доцільності

влаштування дітей до сімейних форм виховання та здійснюють подальший контроль за дотриманням прав і законних інтересів дітей. Також здійснюється соціальний супровід сімей, у яких виховуються діти-сироти або діти, позбавлені батьківського піклування[11].

Важливою складовою діяльності служби є міжвідомча взаємодія з іншими установами та організаціями. Зокрема, служба співпрацює з центрами соціальних служб, закладами освіти, медичними установами, правоохоронними органами та громадськими організаціями.

Така взаємодія сприяє своєчасному виявленню дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, та забезпеченню комплексної допомоги їм і їхнім сім'ям.

Важливим напрямом діяльності служби є профілактична робота з сім'ями, які перебувають у складних життєвих обставинах. Така робота спрямована на попередження соціального сирітства, підтримку сімей та створення умов для виховання дітей у біологічній родині.

Особливу увагу приділено розвитку сімейних форм виховання дітей:

- Прийомні сім'ї – створюють умови, максимально наближені до природного сімейного середовища;
- Дитячі будинки сімейного типу – забезпечують індивідуальний підхід та психологічну підтримку;
- Опіка та піклування – охоплює дітей, які залишилися без батьківського піклування, у сім'ях родичів або опікунів;
- Патронатні сім'ї – тимчасовий догляд для дітей, які пережили кризові ситуації[22].

Соціальні працівники служби здійснюють систематичний контроль за умовами проживання дітей, надають консультації батькам-вихователям та забезпечують соціальний супровід сімей.

Таким чином, у ході дослідження було встановлено, що соціальна робота з дітьми, позбавленими батьківського піклування, на місцевому рівні реалізується

через діяльність Служби у справах дітей та сім'ї Яготинської міської ради, яка виконує широкий спектр функцій, спрямованих на забезпечення прав та інтересів дітей.

Основними напрямками діяльності служби є ведення обліку дітей відповідної категорії, сприяння їх влаштуванню у сімейні форми виховання, здійснення контролю за умовами їх проживання, а також організація соціального супроводу сімей.

У процесі практичної діяльності застосовуються різні методи соціальної роботи, зокрема соціальний супровід, індивідуальна робота з сім'ями, профілактична діяльність та міжвідомча взаємодія, що забезпечує комплексний підхід до вирішення проблем дітей.

Водночас встановлено, що ефективність діяльності служби ускладнюється низкою чинників, серед яких значне навантаження на фахівців, недостатній рівень ресурсного забезпечення, складність роботи з кризовими сім'ями та зростання кількості дітей, які потребують соціального захисту в умовах воєнного стану.

Отже, практика соціальної роботи з дітьми, позбавленими батьківського піклування, потребує подальшого удосконалення, що зумовлює необхідність розроблення та впровадження ефективних механізмів підвищення якості соціальних послуг, що і буде розглянуто у наступному підрозділі.

### 2.3. Шляхи удосконалення соціальної роботи з дітьми, позбавленими батьківського піклування

Актуальність проблеми розвитку дітей, які залишилися без батьківського піклування, їх соціалізації та повноцінної інтеграції в суспільство, в умовах сучасних трансформацій значно зросла.

Упродовж останніх років ця тематика перебуває в центрі наукових дискусій, що зумовлено як структурними змінами у сфері соціальної політики, так і масштабними викликами, спричиненими воєнними подіями.

Сирітство як складне багатовимірне соціальне явище безпосередньо впливає на формування особистості дитини, її систему цінностей, рівень соціальної адаптації та здатність до самостійного життя в дорослому віці [30].

Особливої гостроти проблема набула в умовах військової агресії Російської Федерації проти України, що спричинила зростання кількості дітей, які втратили батьків або були розлучені з ними.

У цьому контексті актуалізуються питання ефективності функціонування системи захисту прав дітей, кадрового забезпечення соціальних служб, міжвідомчої взаємодії фахівців, а також достатності фінансування програм підготовки та перепідготовки спеціалістів.

Не менш важливими є проблеми соціального розвитку дітей у громадах, адаптації до нових умов життя, а також збільшення кількості сімей, що перебувають у складних життєвих обставинах.

#### Пріоритетні напрями удосконалення соціальної роботи

Подолання зазначених викликів потребує впровадження системних заходів. Серед пріоритетних напрямів доцільно виокремити:

- Раннє виявлення сімей ризику та застосування принципів раннього втручання;
- Розроблення комплексних програм психологічної підтримки дітей та їхніх законних представників;
- Посилення підтримки внутрішньо переміщених сімей, що зазнали соціальної та економічної дестабілізації [34].

Важливим є розвиток освітніх і супервізійних програм для прийомних батьків, опікунів та батьків-вихователів, особливо тих, які виховують дітей з особливими освітніми чи психоемоційними потребами. Окремого значення набуває створення безпечних просторів і центрів дозвілля для дітей як інструменту їх соціалізації та психосоціальної стабілізації.

#### Інституційні моделі підтримки

У межах удосконалення інституційної моделі соціального захисту доцільним є створення Громадського центру соціального захисту дитини (Центру

дитини), діяльність якого має бути спрямована на комплексне вирішення проблем розвитку, виховання та соціальної інтеграції дітей [4].

В умовах воєнного стану особливої актуальності набуває розширення ринку соціальних послуг, зокрема шляхом розвитку мережі некомерційних організацій, залучення недержавних постачальників соціальних послуг та впровадження прозорих механізмів фінансування.

Серед ключових завдань такого Центру доцільно визначити:

- формування системи публічного моніторингу становища дітей та сімей, у тому числі прийомних і опікунських;
- надання психосоціальної підтримки дітям, молоді та їхнім сім'ям;
- координацію діяльності державних і громадських структур у сфері захисту прав дитини;
- забезпечення міждисциплінарного підходу до роботи з сім'ями, які перебувають у кризі [33].

### Соціальний супровід та профілактика

В умовах, коли стан захисту прав дітей в Україні є одним із найскладніших за період незалежності, першочерговим завданням держави стає забезпечення якісного соціального супроводу сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах.

У цьому контексті зберігають актуальність положення Національної стратегії профілактики соціального сирітства на період до 2024 року, що передбачає:

- удосконалення законодавства у сфері соціальних послуг та соціальної роботи з сім'ями;
- впровадження інноваційних методик підтримки;
- розвиток механізмів реінтеграції дітей з інституційних закладів до біологічних родин;
- створення системи раннього виявлення сімей ризику[14].

### Фінансування та кадрове забезпечення

Незважаючи на розроблення державою спільно з благодійними організаціями комплексу реформаторських ініціатив, їх повноцінна реалізація можлива лише за умови належного фінансового забезпечення та наявності політичної волі.

Соціальна робота з дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування, повинна мати адаптивний характер, оперативно реагувати на нові соціальні ризики та враховувати змінні потреби цільових груп.

### Використання наукового та міжнародного досвіду

Важливим чинником підвищення ефективності соціальної політики є постійний аналіз та впровадження успішних вітчизняних і міжнародних практик, а також критичне осмислення теоретико-методологічних засад діяльності соціальних служб [6].

Лише поєднання практичного досвіду, інноваційних соціальних технологій та науково обґрунтованих підходів може забезпечити сталу систему підтримки дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, та сприяти їх повноцінній інтеграції в суспільство.

Водночас слід зазначити, що запропоновані напрями удосконалення є актуальними і для діяльності Служби у справах дітей та сім'ї Яготинської міської ради. Зокрема, доцільним є посилення профілактичної роботи з сім'ями, які перебувають у складних життєвих обставинах, розширення спектра соціальних послуг, а також впровадження сучасних технологій соціального супроводу. Реалізація зазначених заходів сприятиме підвищенню ефективності діяльності служби та якості надання соціальних послуг на місцевому рівні.

Водночас запропоновані напрями удосконалення є актуальними для діяльності Служби у справах дітей та сім'ї Яготинської міської ради. Доцільним є посилення профілактичної роботи з сім'ями, які перебувають у складних життєвих обставинах, розширення спектра соціальних послуг, впровадження сучасних методів соціального супроводу, а також організація навчальних заходів для прийомних батьків і опікунів.

Конкретними кроками можуть бути регулярне обстеження житлово-побутових умов сімей, створення центрів підтримки та розвитку дітей у громаді, а також проведення тренінгів із психологічної допомоги та адаптації. Таким чином, інтеграція практичного досвіду, науково обґрунтованих методик та місцевих ініціатив сприятиме підвищенню ефективності соціальної роботи з дітьми, позбавленими батьківського піклування, і забезпеченню їх повноцінної соціальної інтеграції.

## ВИСНОВКИ

У результаті проведеного дослідження було здійснено комплексний аналіз сучасного стану системи соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, в Україні, зокрема на прикладі Служби у справах дітей та сім'ї Яготинської міської ради.

Опрацювання нормативно-правової бази, статистичних даних, наукових джерел та практичного досвіду соціальних служб дозволило сформулювати низку висновків і рекомендацій, що мають теоретичне та практичне значення.

1. Соціальне сирітство та навантаження на місцеві служби. Соціальне сирітство в Україні є багатофакторним явищем, що поєднує соціально-економічні, демографічні, психологічні та правові чинники. Воєнні дії, руйнування житлової інфраструктури, вимушене переміщення сімей та підвищення рівня бідності значно збільшили навантаження на систему соціального захисту.

Практика Служби у справах дітей Яготина показала, що лише у 2022–2023 роках понад 70 % дітей, яким було встановлено опіку чи піклування, потребували оперативного комплексного супроводу через втрату батьків або розлучення сімей унаслідок воєнних подій. Це свідчить про високий рівень динамічності запитів на соціальні послуги та необхідність адаптації механізмів роботи до кризових умов.

### 2. Пріоритет сімейних форм виховання

Аналіз практики Яготинської служби підтвердив ефективність розвитку сімейних форм виховання. Влаштування дітей у прийомні сім'ї, дитячі будинки сімейного типу або під опіку родичів забезпечує більш сприятливі умови для їхнього розвитку, психологічної стабільності та соціальної адаптації, ніж інтернатні заклади.

Зокрема, у 2022 році з 102 дітей, що потребували влаштування, 68 були передані у сімейні форми виховання, а решта – до інтернатних установ, що демонструє поступову тенденцію до деінституціалізації.

3. Кадрові та організаційні виклики. Незважаючи на позитивні результати, діяльність служби ускладнюють кадрові проблеми: дефіцит соціальних працівників,

високе навантаження на фахівців, обмежені ресурси територіальних громад та відсутність уніфікованих стандартів моніторингу.

Практика Яготинської служби показала, що соціальні працівники виконують одночасно облік, супровід сімей, підготовку документів для опіки та піклування, а також міжвідомчу взаємодію, що знижує ефективність роботи та може впливати на своєчасність надання допомоги.

#### 4. Міжвідомча взаємодія та комплексний супровід

Дослідження засвідчило важливість координації роботи з освітніми закладами, медичними установами, правоохоронними органами та громадськими організаціями.

У Яготинській службі така взаємодія дозволяє своєчасно виявляти дітей у складних життєвих обставинах, надавати їм психологічну допомогу, забезпечувати соціальний супровід, підтримку у навчанні та житлові гарантії. Наприклад, протягом 2023 року служба спільно з центром соціальних служб супроводжувала 45 сімей внутрішньо переміщених осіб, що дозволило запобігти інституційній ізоляції дітей.

#### 5. Психологічна та соціальна підтримка

Ефективна соціальна робота поєднує правову, освітню та психологічну допомогу. Працівники Яготинської служби проводять регулярний соціальний супровід опікунів і прийомних сімей, організовують консультації психологів, координують роботу з навчальними закладами для адаптації дітей та створюють безпечні простори для дозвілля та соціалізації. Такий підхід сприяє формуванню у дітей соціальних навичок, підвищує їхню самостійність та інтеграцію в суспільство.

#### 6. Напрями вдосконалення діяльності служби

На основі аналізу практики Яготинської служби визначено ключові напрями підвищення ефективності соціальної роботи:

- забезпечення стабільного фінансування програм підтримки дітей та сімей;
- розвиток системи професійного навчання та супервізії для соціальних працівників;
- удосконалення механізмів раннього виявлення сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах;

- розвиток послуг наставництва, патронату та підтриманого проживання для дітей;
- цифровізація обліку дітей та автоматизація міжвідомчої взаємодії;
- активне використання міжнародного досвіду для підвищення якості соціальних послуг.

## 7. Роль громадських центрів та координація ресурсів

Створення громадських центрів соціального захисту дитини на місцевому рівні дозволяє інтегрувати державні та громадські ресурси, підвищити ефективність координації та надання комплексної підтримки сім'ям.

Досвід Яготинської служби показав, що такі центри можуть забезпечити системну роботу з профілактики соціального сирітства, розвитку сімейних форм виховання та психологічної підтримки дітей.

Забезпечення захисту прав дітей, які залишилися без батьківського піклування, є стратегічним завданням держави. Практика Служби у справах дітей та сім'ї Яготинської міської ради демонструє, що комплексний підхід, орієнтований на розвиток сімейних форм виховання, міжвідомчу координацію, соціальний супровід та психологічну підтримку, сприяє ефективній інтеграції дітей у суспільство.

Поєднання державних зусиль, громадянської активності та науково обґрунтованих методик соціальної роботи забезпечує створення безпечного середовища для розвитку, самореалізації та соціалізації дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Отже, забезпечення належного захисту прав дітей, які залишилися без батьківського піклування, є стратегічним завданням держави та суспільства. Формування ефективної, адаптивної та ресурсно забезпеченої системи соціальної підтримки можливе лише за умови поєднання державних зусиль, громадянської активності та науково обґрунтованих підходів до організації соціальної роботи. Лише комплексна реалізація зазначених заходів сприятиме створенню безпечного середовища для розвитку, соціальної інтеграції та самореалізації кожної дитини.

## СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Баран А. В. Права дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в Україні: проблеми реалізації та захисту. Актуальні проблеми правознавства. 2019. № 1. С. 5–8. URL: <http://appj.wunu.edu.ua/index.php/appj/article/view/1/0> (дата звернення: 15.04.2024)
2. Бевз Г. М., Бондаренко Т. В. Посібник для соціальних працівників щодо підготовки та соціального супроводу прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу: У 2-х кн. Київ : Держсоцслужба, 2025. Кн. 2. 180 с.
3. Безпалько О.В., Зверєва І. Д. Інтегровані соціальні служби: теорія, практика, інновації. Київ : Фенікс, 2024. 528 с.
4. Безпалько О. В. Соціальна робота в громаді : навчальний посібник. Київ : Центр навчальної літератури, 2025. 176 с.
5. Бех В.П. Соціальна робота і формування громадянського суспільства: монографія. Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2024. 599 с.
6. Боднарчук О. І. Правове забезпечення системи опіки над дітьми-сиротами в Польщі: досвід для України. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. 2016. Вип. 2. С. 86–89. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/apvu\\_2016\\_2\\_23](http://nbuv.gov.ua/UJRN/apvu_2016_2_23) (дата звернення: 22.04.2024)
7. Бориченко К. В. (2020). Реформування законодавства у сфері соціального захисту сімей із дітьми в Україні. Право і суспільство. №2. С. 72– 77. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pis\\_2016\\_2\\_15](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pis_2016_2_15) (дата звернення: 02.05.2024)
8. Бурлака О. Зарубіжний досвід соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, і можливості його використання в Україні. Трудове право. Право соціального забезпечення. Київ, 2024. С. 59-64
9. В Україні тимчасово спростили процедуру оформлення опіки над дітьми, які залишились без батьків. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3437884-v-ukraini-timcasovo-sprostili-proceduru-oformlenna-opiki-nadditmi-aki-zalisilis-bez-batkiv.html> (дата звернення: 22.04.2024)

10. Гендерночутливий підхід у роботі з вразливими верствами населення у соціально-правовій сфері : навчально-методичний посібник / В. Анголенко, О. Белоліпцева, О. Грошова, Ю. Дьоміна, Т. Ісаєва, Ю. Лисенко, О. Расска-зова, В. Преображенська, М. Ткаченко, Ю. Чернецька, І. Цибуліна. Харків : ХГПА, 2024. 78с.
11. Горемикіна Ю. В. Моніторинг і оцінювання якості та ефективності соціальних послуг: прикладний аспект. Демографія та соціальна економіка. 2024. № 3. С. 120-132.
12. Дакал А. Державна політика у сфері захисту прав дітей: принципи, завдання та засоби реалізації. Державне управління та місцеве самоврядування. 2025. №3. С. 59–65. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/dums\\_2025\\_3\\_10](http://nbuv.gov.ua/UJRN/dums_2025_3_10) (дата звернення: 25.04.2024)
13. Деінституалізація та трансформація послуг для дітей : посібник з найкращих практик / під ред. Ж. Мюльгейр, К. Брауні. 143 с. URL: [www.camz.org/biblioteka\\_11/socialnij\\_zaxis\\_49/deinstitutualizac\\_53.html](http://www.camz.org/biblioteka_11/socialnij_zaxis_49/deinstitutualizac_53.html). (дата звернення: 22.04.2024)
14. Деякі питання тимчасового переміщення (евакуації) дітей та осіб, які проживають або зараховані до закладів різних типів, форм власності та підпорядкування на цілодобове перебування, в умовах воєнного стану: Постанова Кабінету Міністрів України від 27 березня 2022 р. No 385/ Кабінет Міністрів України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/385-2022-%D0%BF#Text> (дата звернення: 08.05.2024)
15. Доля І. М. Дитячі будинки сімейного типу: механізм подолання соціального сирітства в Україні Стратегічні пріоритети. 2025. №2(11). С. 195- 199.
16. Доля І. Упровадження ефективних форм виховання в системі державної та сімейної опіки: міжнародний досвід та уроки для України. URL : <http://old.niss.gov.ua/monitor/March08/04.htm>. (дата звернення: 25.04.2024)
17. Дунасі І. І. Соціально-педагогічна робота неурядових організацій України з дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування. Наукові здобутки студентів Інституту людини. 2017. № 1(5). URL: <http://studscientist.kubg.edu.ua/index.php/journal/article/view/59/61>. (дата звернення: 10.05.2024)

18. Завацька Л. М. Структурно-змістовні компоненти професійного модуля підготовки фахівця соціально-виховної роботи з дітьми та молоддю. Соціальна робота. Соціальна педагогіка. 2025. Серія 11. С. 47-54.
19. Захист дітей, які потребують особливої уваги суспільства : зб. стат. відп. за випуск І. В. Калачова. Київ : Державний комітет статистики України, 2025. 76 с.
20. Кальченко Л. В. Технологія реінтеграції вихованців інтернатних закладів до біологічної сім'ї як практичний інструмент системи превенції соціального сирітства. URL: <https://www.readcube.com/articles/10.15587%2F2519-4984.2017.119956> (дата звернення: 22.04.2024)
21. Кахіані Ю. В., Бондарчук А. О. Заклад інтернатного типу як суб'єкт соціальнопедагогічної діяльності. Молодий вчений. 2024. № 10.1(50.1). С. 102.
22. Кисельова О. І. Актуальні питання соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування в порівняльному аналізі України та Польщі. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». 2024. № 24 (Том 2). С. 181–184.
23. Кияниця З. П., Петрочко Ж. В. Соціальна робота з вразливими сім'ями та дітьми: посібник. Київ : Обнова компані, 2025. Ч. І. 256 с.
24. Ковчина І. Теорія та практика підготовки майбутніх соціальних педагогів до соціально-правової діяльності автореф. дис. ... канд. пед. наук : 12.00.06. Київ, 2025. 20 с.
25. Ковальова К.В. Соціальна робота з дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування в умовах центру соціальнопсихологічної реабілітації дітей. Social Work and Education. 2022. Vol. 9, No. 8. С. 375-420.
26. Комарова Н. М., Зінченко А. Г. Модель соціальної підтримки молоді з уразливих соціальних груп: методич. посібник. Київ: Організація з безпеки та співробітництва в Європі. 2024. 53 с.
27. Майже два мільйони родин з дітьми охоплені соціальною допомогою, спрямованою на захист прав дітей. URL: <https://www.msp.gov.ua/news/21881.html> (дата звернення: 12.05.2024)

28. Маренчук О. М. Правові засади захисту соціальних категорій дітей у сучасних умовах. Таврійський вісник освіти. 2017. №1(57). С.131–138. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tvo\\_2017\\_1\\_24](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tvo_2017_1_24) (дата звернення: 12.05.2024)
29. Міщенко О.М., Сівакова Є.О. Реінтеграція дітей: концепція і сутність. Держава та регіони.Серія «Соціальні комунікації». 2024. No 2(46). С. 168.
30. Мордань О. Міжнародна практика реформування державної системи опіки: досвід для України. Державне управління та місцеве самоврядування. 2024. № 2. С. 75-85
31. Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини: Постанова Кабінету Міністрів України від 24 вересня 2008 р. No 866/ Кабінет Міністрів України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/866-2008-%D0%BF#Text> (дата звернення: 18.05.2024)
32. Пеша І. В. Дитячі будинки сімейного типу як особлива форма сімейної опіки над дітьми-сиротами, позбавленими батьківського піклування. Український соціум. 2022. № 1 (2). С.72-80.
33. Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (Закон України) № 2342-IV. (2001) URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2342-15> (дата звернення: 16.05.2024)
34. Програма «Діти Запоріжжя на 2022-2024 роки». Затверджена Рішенням Запорізької міської ради від 22.12.2021 року. Запоріжжя, 2021. URL: [https://zp.gov.ua/upload/content/o\\_1fo2li41s13203bs9v1phb1ngsv3.pdf](https://zp.gov.ua/upload/content/o_1fo2li41s13203bs9v1phb1ngsv3.pdf) (дата звернення: 13.05.2024)
35. Про утворення Координаційного штабу з питань захисту прав дитини в умовах воєнного стану : Постанова Кабінету Міністрів України від 17 березня 2022 р. No 302/ Кабінет Міністрів України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/302-2022-%D0%BF#Text> (дата звернення: 04.05.2024)
36. Про внесення змін до ([dspace.onu.edu.ua](https://dspace.onu.edu.ua)) деяких постанов Кабінету Міністрів України щодо цифровізації процесів влаштування дітей у сімейні форми виховання: Постанова Кабінету Міністрів України від 31 травня 2022 р. No 636/ Кабінет

Міністрів України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/636-2022-%D0%BF#n36>  
(дата звернення: 12.04.2024)

37. Про затвердження Порядку провадження діяльності з усиновлення та здійснення нагляду за дотриманням прав усиновлених дітей: Постанова Кабінету Міністрів України від 08 жовтня 2008 р. № 905/ Кабінет Міністрів України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/905-2008-%D0%BF#Text> (дата звернення: 27.03.2024)

38. Програма «Дитина не сама»: понад 1 000 українців пройшли навчання та готові прийняти у свою сім'ю дитину під час війни. веб-сайт. URL: <https://www.unicef.org/ukraine/press-releases/dytyna-ne-sama-trained-1000> ukrainians  
(дата звернення: 22.03.2024)

39. Пушкар В. А. Соціально-психологічна адаптація та соціалізація дітей-сиріт, позбавлених родинного піклування Social work and education. 2025. С. 14-31.

40. Пушкіна О. В., Лозицька С. М. Прийомні (фостерні) сім'ї: американський досвід. Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля. Серія «юридичні науки». 2024. № 2 (5). С. 132-136.

41. Сімейний кодекс України від 10 січня 2002, № 2947-III. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2947-14> (дата звернення: 12.03.2024)

42. Слезанська Г., Горішна Н. (2021). Функціонування закладів інституційного догляду та їх негативний вплив на вихованців. Social work and education, 8(1), С. 18-41.

43. Соціальний захист населення в Польщі. URL : <http://www.pilga.in.ua/node/18>  
(дата звернення: 21.02.2024).

44. Соціальне становлення дитини у прийомній сім'ї: соціальний супровід: навч.-метод. посіб. / Л.С. Волинець, А.Й. Капська, Н.М. Комарова, І.В. Пеша, Г.М. Бевз, Л.В. Волинська, О.О. Яременко. Київ: Укр. ін-т соц. досліджень, 2024. С. 89 – 100.

45. Суліменко, О. (2022). Соціальна робота з дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування, в умовах воєнного стану. Ввічливість. Humanitas, 4, 68–75. URL:

<http://journals.vnu.volyn.ua/index.php/humanitas/article/view/757/698> (дата звернення: 22.03.2024)

46. Терновець О.М. Сирітство як соціальна проблема. Соціальна педагогіка: теорія та практика, 2024. № 1. С. 4–10.

47. Тюріна, Т., Кінаш, О. Стан та перспективи розвитку сімейних форм опіки в сучасній Україні. Social Work and Education. 2022. Vol. 9, No. 4. С. 500- 507.

48. Чайка І.О. Виховний потенціал дитячих будинків сімейного типу в Україні. Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences. 2024. IV(16). С. 92-95

49. U-LEAD роз'яснює громадам специфіку соцзахисту дітей, які постраждали від агресії рф. веб-сайт. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubricregions/3479511-ulead-rozasnue-gromadam-specifiku-soczahistu-ditej-akipostrazdali-vid-agresii> rf.html (дата звернення: 22.04.2024)

50. Фостерна сім'я у Великобританії: основні засади діяльності. Освіта і управління. 2022. № 1. С. 163–170.

51. Ustawa o pomocy społecznej // Kancelaria Sejmu z dnia 12 marca 2004 r. Str. 1-79.

52. Ustawy z dnia 9 czerwca 2011 r. o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej.

URL:<https://www.lexlege.pl/ustawa-o-wspieraniu-rodziny-i-systemiepieczy>

zastępczej/art-230/ (дата звернення: 20.03.2024)